

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Ser.}

444

Title: *Rasa Vimana*

Var

M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser. 444

Title: *Rasa Vimana*

Ref.

रसविगान

444

444	:	Rasa Vimāna	:	Title
:	:	अनिर्वच्य . Caratila	:	Author
:	:	:	:	Editor
:	:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	:	Publisher
:	:	:	:	Remarks

Rosa Viana

444

॥ श्री ॐ नमो विनायकाय ॥ अथा तोरमिविमानं व्याख्यास्यामः ॥ इति हस्माह नगवान्नात्रेयः ॥ इदं खलु ध्या
 धीना निमित्तपूर्वरूपरूपोपशयप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषाननुप्रविश्य नंतरं दोष तेष जदेशका
 लबलशरीराहारग्राह्यसत्त्वप्रकृतिवयसोमानमवहितमनसाय वैष्वावतः ॥ ज्ञेयं न वति निषजा ॥ दोषमानज्ञा
 नाया तथा क्रियायाः नद्यमानज्ञो निषक दोषादीनां व्याधिनिग्रहसामर्थ्यं न वति ॥ तस्मादोषादिमानज्ञानार्थं
 विमानस्थानमुपदेश्यामोऽग्निवेशः ॥ तत्रादौ रसद्वयदोषा विकारनावान् वक्ष्यामः ॥ रसाः षट् ॥ मधुरा मूलवणक
 दुतिक कषायाः ॥ ते सम्यगुपास्मानाः ॥ शरीरं यापयंति ॥ मिथ्यापयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपनोयोपक
 ल्यंते ॥ दोषा पुनस्त्रयो वा तपित्तश्लेष्माणः ॥ तेष कृतिभूताः ॥ शरीरयोगक्षेमकरा न वति ॥ विकृतिमापन्नास्तु
 खलु नानाविधैर्विकारैः ॥ शरीरमुप तपंति ॥ तत्र दोषमेकैकं त्रयस्त्रयोरग्राजनयंति ॥ त्रयस्त्रयोरसा
 श्चापशमयंति ॥ तद्यथा ॥ कटुतिक्कषाया वा तं जनयंति ॥ मधुरा मूलवणस्त्वेन प्रशमयंति ॥ कटुका मू
 लवणः पित्तं जनयंति ॥ मधुरतिक्का कषाया स्त्वेन शमयंति ॥ मधुरा मूलवणः श्लेष्माणं जनयंति ॥ कटु
 तिक्कषाया स्त्वेन शमयंति ॥ रसदोषसन्निपाते तु परस्माद्यै दोषैः ॥ समानगुणः समानगुणं नृशान वति
 तेनाननिवर्धयंति ॥ विपरीतगुणस्तु खलु विपरीतगुणं नृशानावस्यमयं तस्य समाना इत्येतद्व्यवस्था दे

तोः षट्मुपदिश्येता रमाना परस्परं संसृष्टानां त्रित्वे च ॥ दोषाणां संसर्गविकल्पविस्तराद्येषामपरि सं
 ख्यया न वति ॥ विकल्पेन दोषपरि संख्ययत्वात् ॥ तत्र खलु न कर सद्रमेक्षने कदोषात्मकेषु च विकारेषु रसदोष
 प्रजावमे ॥ कैकस्य चानि समीक्ष्य ततो द्वयविकारप्रजावतत्वे खलु सर्वत्र न हि प्रकृतिविषमसमचेतानां पर
 स्परं चोपहतानामन्ये च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रजावानुमानेन समुदायप्रजावतत्वमध्यव
 दसा नांशकां तथा शुक्ले हि समुदाये समुदायः प्रजावतत्वे दोषलभ्यतो ततो रसद्वयविकारप्रजावतत्वं व्य
 वस्येत् ॥ तस्मादसप्रवतश्च द्वयप्रजावतश्च दोषप्रजावतश्च विकारप्रजावतश्च ॥ तत्त्वमुपदेश्यामः ॥ तत्रैव रसदो
 षविकारप्रजावत्पदिष्टो न वति ॥ द्वयप्रजावपुनरुपदेश्यामः ॥ तैले सर्पिर्मिधिति वा तपित्तश्लेष्मप्रशमना
 र्थानि द्वयानि न वति ॥ तत्र तैले स्त्रेहोस्पपगौरवोपपन्नत्वादा तं शमयति ॥ सततमस्य समानं वा तो हि रौ ह्य
 शैवलाद्यवोपपन्नो विरुद्धगुणो विरुद्धगुणो सन्निपातो हि नृयसोत्समवजीर्यते ॥ अयंगेतस्मान्नैले वा तं ज
 यति ॥ सततमस्य समानं सर्पिः खल्वेवामवापित्तं जनयति ॥ मधुरयष्टित्वा नंदत्वाच्च पित्तं मधुरं उष्णं तीक्ष्णं
 चामधुचश्लेष्माणं रौ ह्यं त्रैहायात्कषायत्वाच्च ॥ श्लेष्मा हि स्निग्धमंदमधुरः ॥ यच्चान्यपि द्वयमेव वा तपित्तक
 केन्यगुणतो विपरीतं तच्चैतान् जनयति ॥ सततमस्य समस्य समानं ॥ अथ खलु त्रीणि द्वयानि नात्युपयुजीत ॥

अधिकमयेमोदयेमः। तद्यथा। पिष्यलीहारे लवणमिति। पिष्यत्योहिकटुकाः सत्योमधुरविषाको गुर्व्या
 नात्यर्थस्रग्धोष्माः प्रकृदिन्योत्रेष जातिमताश्च सत्यः शुभाशुभकारिण्योत्रवत्पापातत्राश्च। प्रयोगस
 र्मस्तीसाद्रहण्यादोषसंचयानुबद्धाः सततमुपयुज्यमानादिगुरुप्रकृदि तत्वात्। श्रेष्माणमुक्तापयंति॥
 औष्ण्यात्त्रिनचवातप्रशमनायोपकल्पंते। अल्पस्नेहौष्ण्यजागाद्योगवाहिन्यस्तु खलुत्रवन्ति। तस्मात्
 पिष्यलिन्यात्युपयुजीता। हारः पुनरौष्ण्यलाघवोपपन्नकृदपत्यादौ विशेषयंति। पश्चात्पवनदहननेद
 नार्थप्रयुज्यते। सौतिप्रयुज्यमानः केशादिहृदयपुंस्त्वोपधातकरः। संपद्यते। येष्टेनग्राप्तनगरनिगमजन
 पदासततमुपयुजीताते। प्याध्यषाद्यखातिपपलितमजाजोहृदयापवर्त्तिनश्च त्रवन्ति। तद्यथा। प्रा
 च्याश्चीनाश्च तस्माद्द्वारेनात्युपयुजीता। लवणं पुनरुष्ण्यतैहला लाघवोपपन्नमनतिगुर्वनतिस्त्रिगु
 मुपकृदिविश्रंसनसमर्थं अन्नद्रव्यरुचिकरमापातत्रप्रयोगसमासाद्रहण्यादोषसंचयानुबद्धतदोचन
 पावनोपकृदनविश्रंसनार्थप्रयुज्यते। प्रयुज्यते। तदत्यर्थमुपयुज्यामानेनानिज्ञानिशोथित्यदोर्बल्यादोर्बल्या
 त्रिनिवृत्तिकरं शरीरस्य त्रवन्ति। एष्टेनग्राप्तनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुज्यते। तेषामुद्दृष्ट्याप्रवः शिथिलमांसशोणित
 त्रवन्ति। अपरिक्लेशसहश्चातद्यथा। बद्धीकसिंधुसौवीरकाः अल्पतैसौराष्ट्रकास्ते दीपयसापिलवणमश्रुति। येऽपीह नृ

मेरुतृषरोदेशास्तेष्वप्यौषधिबीरुषवहनस्पतिवानस्पत्यानजायंते। अल्पतैसौचात्रवन्ति। लवणेषहतत्वात्।
 तस्माद्द्वारेनात्युपयुजीता। एष्टेतिलवणसात्माः पुरुषास्तेषामपिरवालित्यपालित्यद्रुक्षानिवलयश्च काले
 त्रवन्ति। तस्मात्त्रेषातस्मात्प्रतः क्रमेणपनयनं श्रेयः सात्मापुरुषास्तेषामपि हि क्रमेणोपनिवर्त्यमानमत्यदोषं
 नवत्यादोषं वा। सात्मानामतः यदात्मन उका नपश्यते। सात्माथोद्युपशयार्थः। तत्रिविधं। प्रवरावरमध्ये विना
 गेन समविधेनुरासेकैकेन संस्पृष्टसर्वरसोपयोगाच्च। तत्र सर्वरसं प्रवरमेवरमेकारसं मध्यमं तु प्रवराचर
 मध्यमं। तत्रावरमध्यासात्मासात्मा क्रमेण प्रवरमुपपादयेत्सह्यं सर्वरसमपि च सात्मा उपपन्नं सर्वा
 हारविधिविशेषाय तनान्यत्रिसमीक्ष्य तहितमेवानुरुध्येत। तत्र नुरवल्लिमासा हारविधिविशेषाय तनानि
 त्रवन्ति। तद्यथा। प्रकृतिकारणसंयोगा राशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोगकोष्ठानि। तत्र प्रकृतिरुच्यते।
 स्वभावायः पुनराहारोपधद्रव्याणां स्वाजाविकेगुर्वादिगुणसंयोगः। तद्यथा। माधुमुद्रयोः स्वकारणयोः
 श्च। करणपुनस्वाजाविकानां द्रव्याणां प्रति संस्कारः संस्कारो हि गुणं तराश्चोदमुच्यते। ये गुणास्ते यात्रिसनि
 कर्षवथसोमं वथदेशकाले वा सजावनादिभिः कालप्रकर्षनाजनादिभिश्चाधीयंते। संयोगस्तु द्रव्योर्बाहुनां च
 द्रव्याणां संहिती जावः सविशेषमारस्यते। यत्रैकैकशो द्रव्याणि। तद्यथा। मधुसर्पिकेगुडमस्यपयसांच सं

योगः॥ राशिस्तु खलु सर्वग्रहः परिग्रहश्च। मात्रा मात्राफलविनिश्चयार्थं तत्र सर्वस्याहारस्य प्रमाणग्रहणमेक
 पिंडेन सर्वग्रहः। परिग्रहः पुनः प्रमाणग्रहणमेकैकल्पेनाहारद्वयाणां सर्वस्य द्विग्रहः सर्वग्रहसर्वश्च ग्रहः परि
 ग्रह उच्यते। देशपुनरधिष्ठानं प्रयोत्यत्रिप्रचारो देशसात्त्विकाचष्टेकालो हि नित्यगश्चावस्थिकश्च। तत्राव
 स्थिको विकारमुपेक्षिते। नित्यगश्च रुद्रुसात्मा पक्षः। उपर्योगसंस्थानूपयोगनियमः सजीर्णलक्षणप
 रः। उपयोक्ता पुनर्यमस्तमाहारमुपयुक्ते। यदायत्र प्रोक्तः सात्त्विकमित्यष्टाः बाह्यविधिविशेषाय तना नि
 एकां विशेषाः शुभाशुभफलाः परस्परौषकारकरा जवन्ति। तान् बुभुक्षेत बुध्वा च हिते पुरेव स्यात्। न च प्रो
 हात्प्रमादाद्वा प्रियमहितमस्तु खेदकमुपसेवा माहारजातमन्यच्च तत्रेदमाहारजातविधिविधानमरोगाणां
 मपि चातुराणां। केनचित्कालेषु कृत्यैव हिततमं भुजानानां भवति। उष्णं स्निग्धमात्रा वजीर्णं वीर्यं विरुद्धमिष्ट
 देशे सर्वैरष्टौषकरणं नातिहृतं नातिविलंबितमजल्पन्नहंसं तन्ना भुज्जी तात्मानमजिसमीक्ष्य सम्यक्तस्य
 सागुण्यमुपदेक्ष्य मः। उष्णमश्रीयात्। उष्णं हि उज्यमानं स्वदते। उक्तं चाग्निमुदीर्य मुदीरयति। हिं प्रचरं ग
 छति वातं चानुलोमयति स्नेहमाणां च परिशोधयति। तस्मादुष्णमश्रीयात्। स्निग्धमश्रीयात्। स्निग्धं हि मुज्य
 मानं स्वदते। उक्तं चाग्निमुदीर्य मुदीरयति हिं प्रचरं ग छति वातमनुलोमयते। दृढी करोति शरीरोपचयं। बला

निवृद्धिचोपजनयति। वर्णप्रसादमपि चानि वर्तयति। वातमनुलोमयते। दृढी करोति शरीरोपचयं ॥
 बला न वृद्धिचोपजनयति। वर्णप्रसादमपि चानि वर्तयति। तस्मात्स्निग्धमश्रीयात्। मात्रावदश्रीयात्। मात्रा
 वदनुक्तं वातपित्तकफादप्रतिपीडयदायुरेवाग्निवर्धयति। केवलं सुखं गदमनुपायति। न चोष्णं मुपहं
 ति। न च अथं च परिपाकमिति। तस्मान् मात्रावदश्रीयात्। जीर्णं श्रीयात्। अजीर्णं हि भुजानां। पूर्वस्याहारस्य
 रसमपरिणतमुत्तरेण हाररासनापरिस्तृजनसर्वान् दोषान् प्रकोपयत्याशु। जीर्णं तु भुजानस्य स्वस्त्वान
 स्त्वेष्टु दोषेषु चोदीर्णं जात्यां च बुभुक्षयां विशुद्धेषु वा श्रोतसां मुखेषु श्रुद्वे चो जारे हृदये विशुद्धवाता उ
 लोम्ये। स्तेष्टु च वाचमूत्रपुरीषवेगेषु जीर्णं न्यवहृतमाहारजातं सर्वशरीरधातून् प्ररूपयदायुरेवाग्नि
 वर्धयति। केवलं। तस्मात् जीर्णं श्रीयात्। वीर्यं विरुद्धमश्रीयात्। अविरुद्धवीर्यमश्रनाहि न विरुद्धवीर्यं
 हारजैर्विकारैरुपसृज्यते। तस्माद् वीर्यं विरुद्धमश्रीयात्। श्लेहिदेशः श्रीयात्। श्लेहिदेशे भुजानो नानि
 एदेशजैर्मना विघातकरैर्जीवैर्मनाविघातं प्राप्नोति। तथेष्टं सर्वेषु करणैस्तस्मादिष्टे देशे श्रीयात्। श्ले
 षश्च सर्वेषु करणैः नातिहृतमश्रीयात्। अजल्पन्नहंसं स्तनमना भुज्जीतः ॥

जल्यतो हसता न्यमनसो वा जुजानस्य त एव दोषा जयंते । य एवातिरुत मश्नतस्तस्मादजल्यत्र हसंस्तन्मना
 जुजीता । आत्मानमत्रिसमीक्ष्य सम्यगिदं समोपशेते रदं च नोपशेते इति विदितं ह्यस्यात्मन आत्मसात्त्वं
 भवति । तस्मादात्मापीडित्य जुजीत सम्यगिति । अत्र श्लोकाः ॥ रसान्द्रव्याणि दोषाश्च विकाराश्च प्रजावतः ॥
 केवेददेशकलौ च शरीरं च स वै त्रिषक् । विमाने रिस प्रत्यक्षे रोगा प्रजावतः । प्रव्याणि नाति स व्यानि त्रिविधः
 सात्त्विकमुच्यते । आहाराय तनान्यष्टौ नो ज्यं पदु ल्यमेव च । विमाने रस संस्माने सर्वमेतत्प्रकाशितं ॥ इति
 श्रीचरकसंहितायां विमानस्थाने रसविमानो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अथातस्त्रिविधकुक्षीयं वि
 मानं व्याख्यास्यामः ॥ इति हस्माह ॥ ॥ त्रिविधं कुक्षीयं देवकांशं शमाहारजातस्थि
 तिचास्याहारमुपयुजमानः । तद्यथा । एवमवकांशं शमूर्धना महारविकाराणामेकं द्रव्याणामेकं पुनर्वाति
 पितृश्रेष्ठाणामेतावतीत्याहारमात्रा मुपयुजानो नामात्राहारजं किंचिदश्रुतं प्राप्नोति । न च केवलमात्राव
 त्वादेवाहारस्य कृत्स्नमाहारफलसौष्टवमवाप्नुशक्यं । प्रकृत्यादीनामष्टानामाहारविधि विज्ञेयाया तना
 विभक्तं फलत्वात् । तत्र तु तावदयमाहारराशि मधिकृत्य मात्रामात्रफलविनिश्चयार्थः प्रकृतः । तावानेव श्रा
 हारराशि विधि विकल्पेया व मात्रा वत्वमत्रावत्वं चेति । तत्र मात्रावत्वं पूर्वमुद्दिष्टं कुक्षीयं श्रवितागेन तद्भूयो

विस्तारेणानुव्यास्यते । कुक्षीरपति पीडनमाहारेण हृदयस्यानवरोधः । पार्श्वयोरविपाटयमनतिगौ
 रवमुदारस्य । पीणमिन्द्रियाणामुत्पिपासोपशमः । स्थानासनशयनगमनोच्छ्वासप्रश्वासहास्यसं
 कथासुचसंमुखानुबंधः । सायंप्रातश्चमुखेन परिणामनं वर्णबलोपवयकरत्वं चेति । मात्रावाचलक्ष
 णमाहारस्य भवति । अमात्रावत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते । हीनमधिकं च तत्र हीनमात्रमाहारराशि बल
 वणेपि वयं कुर्यात् । अतिः करमुदावर्तकरमवश्यमनोजस्य मनोबुद्धीयं मनोबुद्धिं प्रियोपघातकरं सारविधम
 नलक्षणावहं । अतीतिश्च वातविकाराणामायतनमाचक्षते । अतिमात्रपुनः सर्वदोषप्रकोपनमिच्छंति कुशलाः ।
 यो हि मूर्तानामाहारविकाराणां सोहितं गत्वा यश्चात्र द्वैस्त्विति मधि गच्छति शिलाः । यो हि मूर्तानामाहारविकाराणां सोहि
 त्यं गत्वा नृयस्त्वस्यामाशयगता वातपितृश्रेष्ठाणां न्यवहार्येति मोहोऽतिप्रपीड्यमानाः । सर्वयुगपत्प्रकोप
 माद्यंते । तेषां कृपितास्तमेवाहारराशि मपरिपक्वमाविरय कुक्ष्ये कदेशं गत्वा श्रिविष्टं जयंतः । सहसाप्युत्त
 रां प्रमार्गं प्रोपच्या वयंतः । पृथक्पृथगिमान्विकारान्निवर्हयं त्यतिशोकः । तत्र वातः शूलानां हागमद्वि
 त्वां मोहं मुखशोषमूर्ध्ना जमप्रिवेशमशिराकुंचनस्तं नानां करोति । पितृपुनज्वरा विसारे तर्ही हृत्स्वामं

ह्यप्रत्ययानि। श्लेष्मा तु छर्द्य रोचका विपाकशतज्वरालस्य गात्रगौरवाणि। न च खलु केवलमतिमात्रमे
 वाहार राशिमात्रप्रदोषकरमिच्छति। अपि तु खलु गुरु रूक्षशीतशुष्कविष्टविष्टनिविदाद्युचिविरुद्धा
 वनामकाले। नृपानानामुपसेवनात्। कामक्रोधलोभमोहेष्ठीकीशोकमनोद्वेगजयोपतप्तेन मनसा
 वायदन्नपानमुपयुज्यते। तदाप्याममेव प्रवृत्तयति। नवतिचात्रामात्रयाप्यन्यचरुवेपथ्यचान्नं न जी
 र्यति। चिंताशोकजयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरौ। तद्विविधमामप्रदोषमाचरुते निषजो विश्वविकाम
 लसकंचातत्र विश्वविकामूर्धवाधश्च प्रवृत्तामदोषाय योक्तृरूपं विद्यात्। अलसकमुपदेश्याम। दुर्बल
 स्यात्तेर्बुद्धश्लेष्माणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः। स्थिरगुरुबहुशीत रूक्षशुष्का नृपानसेविनस्त
 दन्नपानमनिलषपीडितं श्लेष्माणो बहुमार्गमिति मात्रं प्रलीनमलसत्वात् न बहिर्मुखी नवति। तच्छर्द्य
 तीसारवज्याभ्यामप्रदोषरूपाण्यथोक्तान्यनिदर्शयित्यनिमात्राण्यथोक्तान्यनिदर्शयित्यनिमात्रा
 णि। अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबुद्धमार्गस्तिर्यगाद्यंतः। कदाचित् केवलमेवाप्यशरीरं दंडव
 त्। स्तनयति तस्मै मलसकमसाद्यं बुवात्। विरुद्धाध्यशनाजीर्णशूनशीलस्य पुनरामप्रदोषमाम विष्णोर्वि

चरुते निषजः। विषसदृशलिगत्वात् तत्परमसाध्यानामाशुकारित्वादिरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति। तत्र साध्य
 मानं प्रदुष्यमलसी नूतमुद्धरवयेत्याययित्वा सलवणमुष्णं वा रिततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्यामुपच
 रेत। उपवासमायज्ञेन विश्वविकायां तुल्यनमेवाग्रे विरिक्तवच्चानुपदीक्रिया। आमप्रदोषे तत्र काले जीर्ण
 हारं दोषावलिप्तामाशयं स्निमित्तगुरुकोष्टमनन्नाभिलाषिणमग्निं समीक्ष्य पाययेदोषशेषपाचनार्थमौ
 षधमग्निं संदीपनार्थं चानुत्तजीर्णशूनमामप्रदोषदुर्बलोद्यग्रियुगपदोषमौषधमाहारजातं वाशक्तः
 पक्वं। अपि च आमप्रदोषाहारौ षधविन्नमोतिबलत्वादुपहतकोय। अत्रि सहसैवातुरमबलमतिपातयेत्
 आमप्रदोषजानां पुनर्विकारणमतर्पणेनैवोपरमो नवति। सति तनुबन्धे कृतापतर्पणना व्याधीनां निमित्त
 विपरीतप्रपास्यौ षधमातंकविपरीतमेवावचारयन्। यथा स्वसर्वविकारणमपि च निग्रहे हेतुव्याधि
 विपरीतमौषधमिच्छति कुशलाः। तदर्थकारिवा विमुक्तमामप्रदोषस्य पुनः परियक्तदोषस्य दीप्ते वाग्राव
 वज्यां स्थापनानुवासनं विधिवत्। स्नेहपानं च मुक्ताप्रयोज्यं च सारीक्ष्यदोषत्रेषजदोषकालबलशरीराह
 रमात्मसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थंतराणि विकारांश्च सम्प्राप्तिः। नवतिचात्राज्जितेखादितेपीतं तीक्ष्णं च
 विपच्यते। एतत्काधीरपृष्ठा मसृजजाचज्वबुद्धिमान्। इत्यग्निवेशः। मुखैः। शिष्येष्टपुनर्वसुः। आचक्ष्य पुन

स्तेयोयत्रात्वापेप्रविपच्यते। ज्ञानिस्त्वनंतरं जेतो गमाशयइति स्मृतः। अशितं खदितं पीतं लीढं चात्र विपच्यते
 आमाशयगतः पाक माह्वः प्राप्य केवलं पाक सर्वाशयं पश्चात् धमनीयं प्रपच्यते। तस्य मात्रावतो लिङ्गं फ
 लं चोक्तं यथा तथा। आमात्रस्य तथा लिङ्गं फलं चोक्तं विना गच्छ। आहार विधाय तनानि चाष्टौ सम्पकरिहा
 त्महितं विदध्यात्। अन्यश्चयः कश्चिदिहास्ति मा गोहितोपयोगेषु न जेततं च॥ ॥ इति श्रीचरकसंहितायां
 विमानस्थाने त्रिविधकुक्षीमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २ ॥ अथातो जनपदोद्ध्वंसनीयं विमानं व्याख्यास्या
 मः॥ ॥ इति हस्माद नगवान्नात्रेय॥ ॥ जनपदं मंडे पंचाले रुत्रे दिजाति ध्युषिते कापि ह्य राजधान्यं न
 गवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽने वासिगणपरि वृतः पश्चिमे धर्मकाले गंगातीरे वनविचार मनु विचरन् शिष्यमग्नि
 वेशमब्रुवित्। दृश्यंते हि सौम्य नक्षत्रग्रहचंद्र सूर्या निलानलानां दिशं वा प्रकृति नृत्तानां नृत्तुं विकारिका ना
 वानचिरादितो नूरपिचन यथा वदस वीर्यविपाक प्रजावमौषधीन्यप्रतिविधास्यति। तद्विद्योगाच्चात्र क प्राय
 तानिर्तेये। तस्मात्प्राग्ब्रुवा सा प्राक्कृन्मैर्विरसि ना वा दुर्ध्वं सौम्यैष ज्ञानिया वन्तो पहरत स वीर्यविपाक
 प्रजावाणि न वति। वयं चैषां स वीर्यविपाक प्रजावानुपदौ। हामः। ये चास्माननु कांक्षंति यंश्च वयमनु कांक्ष्या
 मः। न हि सम्यग् दृतेषु नैष ज्येषु सम्यग्निहितेषु च सम्यक्कावचारितेषु जनपदोद्ध्वंसककारणं विकाराणां किं

६

यो २ अदृष्टप्रति योगिता का भावोऽस्ति त्वाश्रय इत्याकारक बोधात्पुण्यगमादिति रिक्। ननु भूतले घटो नास्ती
 त्यादौ कथमस्याभावबोध इत्यत आह यत्र चेत्यादि॥ अग्रे देन अग्रे दसं वधेना न तत्र किं निया मकमित्यत
 समान ३ आह। तत्र वेति पदं जस्य अस्यो म्याभाव बोधे चेत्यर्थः॥ समानविभक्तिकत्वे तंत्रमिति विशेषण वाचकप
 दसमानविभक्तिकविशेषवाचकपदप्रयोजकमित्यर्थः॥ तथा च तस्य दजस्यो म्याभाव बोधे तादृश
 समानि व्याकृतेन सममिह्यारज्ञानस्य हेतुत्वकल्पना नोपदर्शितं सल्लेन जाः। नो म्याभाव बोधः। दधि
 त नमुरमित्यादौ तु विभक्तैर्मुसंधाता देवबोध इति भावः। ननु पदशितकार्यकारणभावा संभवः न स्तो क
 स्तोका ७ पचतीति पदोपाके न्योन्याभाव बोधेऽपि चारत्तत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरं सुखिमकैरभावात्
 वृत्तैर्यकारणमते चोत्रो न पचतीत्यादौ च त्रेपककत्वं नैव न्यय बोधोऽप्यस्या तत्रापि व्याप्ति चारत्तत्रापि
 विशेषण वाचकत्वात् तपदोत्तरविभक्तैरभावेनोपदर्शितकारणभावादिति आह विरुद्धविभक्तिविरुद्धेति
 । अत्र विरुद्धविभक्ति शिष्यार्थश्च क्वचिद्विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिवृत्तिप्रथमात्वाद्यभाववती विभ
 क्तिः क्वचिद्विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तिवृत्तिप्रथमात्वाद्यभाववती सुखिमक्तिः तथा च अस्यो म्याभा
 व बोधे क्वचिद्विशेष्य बोधकपदोत्तरविभक्तिवृत्तिप्रथमात्वाद्यभाववती सुखिमक्तिः तथा च अस्यो म्याभा
 व बोधे क्वचिद्विशेष्य बोधकपदोत्तरविभक्तिवृत्तिप्रथमात्वाद्यभाववती सुखिमक्तिः तथा च अस्यो म्याभा
 व बोधे क्वचिद्विशेष्य बोधकपदोत्तरविभक्तिवृत्तिप्रथमात्वाद्यभाववती सुखिमक्तिः तथा च अस्यो म्याभा

५६

बोधः एतेन विरुद्धविभक्तिविरहो वेत्तारिना न भूपदजत्या न्योन्याभावबोधे सर्वत्र विशेषणबोधकपदोत्तर
 विभक्तिवृत्तिप्रथमात्वाद्यभावबद्धिमन्त्रभाववद्विशेष्यबोधकपदेन भूपदस्तममिह्यारुहानकारविशेष्य
 बोधकपदोत्तरविभक्तिवृत्तिप्रथमात्वाद्यभावबद्धिमन्त्रभाववद्विशेष्यबोधकपदेन भूपदस्तममिह्यारुहानकारविशेष्य
 हरज्ञानं वा कारणमिति प्रदर्शितं ॥ इदं तु न संभवति । न स्तोके पचतीत्यादौ वैष्णवकारणमते चैत्रो न पचती
 त्यादौ च व्याप्तिविरादिति निस्तम् । विषयव्यवस्थया उपादशितिरित्याकार्यकारणभावकस्य नेनानुपपन्न
 कावदिति अलंबकृतरजस्य नेनेति ॥ अतएवेति । न भूपदजत्या न्योन्याभावबोधे विशेषणवाचक
 पदसमानविभक्तिकविशेष्यवाचकपदादौ न भूपदस्तममिह्यारुहानकारविशेष्यबोधकपदेन भूपदस्तममिह्यारुहानकारविशेष्य
 इत्यादिप्रवृत्तानुयाजे । इति यादव्युत्पत्त्ययजतिषु अनुयाजते दोषो ध्यते इत्यन्वयः । तथा च पजतिषु
 येयजामहं करोति नानुयाजेषु इत्यादौ अनुयाजारूपपागविशेष्यमिह यागेषु येयजामहं पदवत्तं
 संत्रकरोति उच्चार्यति इत्याकारकबोधोत्पद्यते इत्यर्थः । कारणसत्वे कार्यसादस्यावश्यं भावादिति भावः ।
 एकः अत्र नानाविधेयबोधनेनाधकमारुहः सुबोधक्यतेति ॥ एकविधेयार्थकत्वानुरोधेति इत्यर्थः । अत्र नाना
 न्योन्याभावबोधने अनुयाजमिहोपयोगेषु येयजामहं पदवत्तं संत्रकरणरूपे कार्यविधानसंभवेनाह
 विधेयार्थकत्वरूपेकवाक्यत्वं संभवति तत्र नानाविधेयबोधने च नेनं यागेषु येयजामहं पदवत्तं संत्रकरणविधान
 अनुयाजेषु तन्निषेधविधानमिति विधेयीभूतार्थद्विविधात्वात्वात्तु विधेयीभूतैकार्थकत्वस्य संभवेनानाका

पं२

राम०
७

आ

यकत्वस्य विभिन्नवाक्यत्वकल्पनाया अत्राप्यल्लेनेष्टापत्तिकरणस्याशक्यत्वादिति भावः । अत्र नानाविधे
 यबोधनेषु एणांतरमाह येयजामहमित्यादिरित्यादि । अत्रादिना करोतीत्यस्य परिग्रहः तथा चात्र नानाविध
 यबोधनेपागे येयजामहं करोति नानुयाजेषु येयजामहं करोतीत्याकारकबोधानुरोधेनाह करोतिपद
 स्य येयजामहमिति पदस्य चातुषंगकत्वेनेगौरवादित्यर्थः । अनुबंगकस्य न विनातुतादृशबोधो न सं
 भवति सकृदुच्यतेत्यादिस्युत्पत्तिमंगप्रसंगादिति भावः । न नत्र नानाविधेयबोधनेनानुयाजेष्वित्यत्र
 सप्तम्याः सार्थकत्वं संभवति अनुयाजधिकरणताकृतादृशनिषेधस्य बोधात् । तेनान्योन्याभावबो
 धेनेच न तथा इति सप्तम्यानेवैयर्थ्यकालयेन पूर्वोक्तदोषद्वयमभ्युपेक्ष्य अत्र नानाविधेयबोधकत्वमवश्य
 मुपेयमित्यत आह विशेषणविभक्तिवृत्तिः । तथा चात्र नाना न्योन्याभावबोधनेपि विशेषणविभक्तैः प्रयो
 गसाधुत्वरूपप्रयोजनसंभवेन नेरर्थव्यमिति भावः । ननु सर्वत्र विशेषणविभक्तैः प्रयोगसाधुत्वे नीलोघ
 रइत्यादौ अभेदसंबंधेनेरघटेनीलस्यान्वयबोधः प्रचनसंभवति नार्थयोः सा सादन्वयस्याव्युत्पत्त्या
 तइत्यत आह नार्थयोरित्यादि । भेदेन अभेदातिरिक्तसंबंधेन तत्र तात्त्वहेतुत्वात् । तथा चाभेदातिरि
 क्तसंबंधावच्छिन्नानामाभिधेयप्रकारतानिह पितविशेष्यतासंबंधेन शास्त्रबुद्धिः प्रतिमता संबंधेन विभ
 क्तिपदज्ञानज्ञानोपस्थितेहेतुत्वस्य कल्पना नानुपपत्तिः । तत्राभेदसंबंधेनेनानामार्थपरिअपरनामा

बोधो

विष२

ए

त

क

क

त्पादो न भो भेद बोधकत्वे युक्तिमाहुस्तन्मतेषु पितुं तदुपन्यस्यति पात्विति ॥ कारणनिषेध इति नातु याज्ञो धित्या हो न
 आये यज्ञा महपदवन्मंत्र कारणनिषेध बोधने इत्यर्थः ॥ विकल्पापत्तेरिति ॥ अनुयाजे तादृश मंत्रस्य कारणपत्तेरिति
 तर्कः ॥ उपदर्शितं ॥ तादृश मंत्रस्य विहित निषिद्धत्वादिति भावः ॥ विशेषनिषेध इत्यादि ॥ ब्राह्मणेभ्यो
 धिदा त्वं न कोटि न्यायदा तव्यमित्यादौ विशेषनिषेधस्तु लेयथा ब्राह्मणेभ्यो दधिदा तव्यमिति सामान्यविधेः को
 टि न्यातिरिक्त ब्राह्मण संप्रदाने दधिदान बोधकत्वं ॥ तथा प्रकृतेऽपि मज्जति ये यज्ञा महं करोतीति सामान्यविधेः पि
 अनुयाजातिरिक्त यागे ये यज्ञा महपदवन्मंत्र कारण प्रतिपादकत्वे नातु याजेत याविध मंत्र कारणस्य प्राप्त्या
 विकल्पासंभवादिति भावः ॥ तदु ब्राह्मणेभ्यो दधिदा तव्यं न कोटि न्यायदा तव्यमित्यादौ वापि सामान्यविधेर्न विशेषे
 तत्परत्वं ॥ न च तथा सति कोटि न्यस्यापि दधिदान प्रसक्तं ॥ कस्य पितृरिति वाच्यं ॥ तत्र न भो भेद बोधकत्वमुपेत्य
 वाक्ये वाक्यताया कोटि न्यातिरिक्त ब्राह्मण संप्रदाने कस्य विशेषता परत्वकस्य न स्यात् ॥ निषिद्धि रधिदान प्रति
 पादनाभ्युपगमेन कोटि न्यस्य तदप्राप्त्या तन्निषेधा प्राप्त्या वा विकल्पानयका शास्त्राच सामान्यविधेर्विशे
 षेता परत्वकस्य न स्य निर्युक्ति कतया प्रकृतस्तुलेन भो निषेध बोधकत्वाभ्युपगमे विकल्पापत्तिरुद्धरे वेत्त तत्राह
 न चेति ॥ विरुद्धे कवचनत्वादिति ॥ यथैकनामार्थे अपरनामार्था न्योन्याभाव बोधकत्वं ॥ नूले विशेषण विशेष्यवाच
 कपदयोः सामानविभक्तिकत्वं तत्र ॥ तथा सामानवचनत्वस्यापि तत्र त्वेन प्रकृते तदजावा तथा बोधासंभवति इति
 भावः ॥ तदु एकनामार्थे अपरनामार्था न्योन्याभाव बोधे विशेषण वाचकपदविशेष्यवाचकपदयोः सामानवचनत्व

य

राम

स्य तत्र प्रमाणभाव इत्यत आह न हि खलु इत्यादिना मार्थयोरभेदान्नय बोधे विशेषण बोधकपदविशेष्यबोध
 कपदयोः सामानवचनत्वस्य तत्र त्वेव न भूज न्या न्योन्याभाव बोधे तयोस्तरायाति न भूज न्योन्याभावविष
 यक शाब्दबुद्धिप्रति एकपदार्थे अपरपदार्थस्याभेदान्नय बोधके कपदसममि व्याकृता परपदे न्यदसममि व्या
 हारत्वा न स्य हेतुत्वात् ॥ इत्यतस्तदर्थं मह तोरात् इत्यनेन ॥ तदु एकपदार्थे अपरपदार्था न्योन्याभावविष
 यक शाब्दबुद्धिप्रति विशेषण बोधकपदविशेष्य बोधकपदयोः सामानवचनत्वस्य नियामकत्वकल्पने एको
 न ह्यवित्या हो न भो न्योन्याभावविषयक शाब्द बोधा नुत्याद प्रसंग इति तत्र तदनभ्युपगम आवश्यकः तथा
 च ब्राह्मणेभ्यो दधिदा तव्यं न कोटि न्यायदा तव्यमित्यादौ न भो न्योन्याभाव बोधने बाधकाभाव इत्यतः प्र
 वोक्त दोषो ह्यार पुंसं सरं दोषांतरमाह एको न ह्यविसादिवदित्यादिना ॥ अत्र नित्यादिव च तार्थे त शब्दातिरि
 क्तस्तुले तथा विधिनियमस्वीकारे तु पूर्वोक्त दोषस्य उरुद्धरतिसूचनार्थं युक्तं ॥ कथंचिदिति ॥ ब्राह्मणे
 भ्यो दधिदा तव्यं न कोटि न्याय इत्यनेनैव कोटि न्यमित्यस्मात् ब्राह्मण संप्रदाने कद दधिदान बोधमेव न वादित्या
 यदा तव्यपदं निरर्थकमिति भावः ॥ अत एवेति ॥ यत एव विशेषनिषेधस्तुले सामान्यविधेर्विशेषे तत्परपरत्वं
 अत एवेत्यर्थः ॥ अन्यथा न्योन्याभावापत्तिरभ्यो दद्यादित्यनेन रात्रौ आहु करणप्राप्त्या रात्रौ आहु न कुर्वीतेत्यने
 न तत्र आहु करणनिषेधस्य च प्राप्त्या तत्र तत्करणस्य विहित प्रतिषिद्धत्वाभावात् विकल्पापत्तेरुद्धरे वेत्त इति भा
 वः ॥ तदु तत्रापि न भो न्योन्याभावार्थकतया रात्रीतरकाले आहु करणस्य विधानसंभवे नैव स वसामंज

यो

ने

१०

स्वेयर्थतत्र न जोतिषे धार्य कृतं नित्याह न हीति ॥ तत्राणि त्रौ श्राद्धं न कुर्वीत रसां त्रापि त्रौ तत्राणाम् ता
 त्रौ नोऽन्योऽप्यत्रावार्थकतया वा त्रीतरकोले श्राद्धकरणस्य बोधकत्वेन तत्राणाम् तत्र नो निषेधाप्यर्थ
 कत्वा मिति मावंग्रामिनि न इत्यादि ॥ त्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादि नोऽन्योऽप्यत्रावार्थकतया त्रौ तरकांशे श्रा
 द्धकरणविधायकत्वात्पुण्यमेवमावास्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यनेमरस्यो श्राद्धप्राप्तेऽविरतया तत्र तत्र
 रणापत्तेऽविरत्वादि स्थितिः ॥ ननु तथा विधेयं - क्विंशे कवाक्यतया त्रौ तरकांशे श्राद्धं न कुर्वीतेत्या
 र्थकत्वात्पुण्यमेव न तत्र पूर्वोक्तकल्पेन कलोष इत्यतः श्राद्धं न खलु क्रियेत्त्यादि ॥ इदं त्रौ श्राद्धं न कुर्वीति
 वाक्यं ॥ तेन क्रियारहितं श्राद्धं विधायकवाक्ये न इदं त्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेति वाक्यं ॥ एतद्विधायकत्वात् त्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेति
 जीकक्रियातिरिक्तक्रियारहितं केवलं क्रियारहितं मित्युक्तेनानुयाजे धितिवद्दृष्टं तासंगतेः तत्रानुषंगिकं
 करोति क्रियावत्त्वादेतः ॥ एतद्विधायकत्वात् तत्राचतयोरेवैकवाक्यता समवति ययोरन्यतरवाक्यं क्रियारहितं भव
 ति ॥ अन्यथा तयोरेकतरवाक्ये क्रियापदस्य वैयर्थ्यं नैव संभवति ययोरन्यतरवाक्यं क्रियापदवत्तया एकवाक्य
 त्वासे भवति न पूर्वोक्तकलोषोऽरुद्ध एवेति भावः ॥ ननु त्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादौ नो निषेधबोधक
 त्वमपि न समवति तन्मते विशेषनिषेधस्यैव सामान्यविधेर्विशेषेतरपरत्वनियमेन प्रमावास्यायां पितृ
 भ्यो दद्यादित्यादि सामान्यविधेः त्रौ तरकांशे श्राद्धकरणस्य विधायकत्वेन त्रौ श्राद्धकरणप्राप
 कवाक्यं त्रौ तरकांशे श्राद्धं न कुर्वीतेत्यादि सामान्यविधेर्विशेषेतरपरत्वं न नमुपगच्छते न तत्र

राम० १० त्रै

लिङ्गान्वितस्येति ॥ न एवं विधं द्यातुरमुपचरन्निषकृपापीयसाजयशसायोगं गच्छतीति ॥ भवति चानाज
 ल्योदकहोमोयस्कप्रवातः पचुरातपः ॥ ज्ञेयः सज्जगलो देशः स्वल्परोगतमो हि सः पचुरोदकदृष्टो यो निवातो दु
 र्लभा तपः ॥ आज्ञापो बहुदोषश्च समः साधारणमतः ॥ तदा त्वेवानुबन्धे वायस्य स्यादशुभं फलो कर्मस्तत्र न कर्तव्यं ॥
 मेतदुद्दिष्टं तां मतां पूर्वरूपाणि सामान्यं हेतवश्च मलक्षणः ॥ देवाध्वंशस्य त्रैष ज्येष्ठं हेतुना मूलमेव वा प्राधिकार
 समुत्पत्तिरायुषश्च क्रियाक्रमः ॥ मरणं प्रति नूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥ यथावत्कालमरणं यथायुक्तं च तेषां
 सिद्धिं यात्येष धं येषां न कुर्याद्येन हेतुना ॥ तदा त्रैषोऽग्निवेशाय निखिलं सर्वमुक्तवान् ॥ देशो ध्वंसनिमित्तं ॥ त्रैषे
 विमाने मुनिसत्तम इति ॥ ४ ॥ इति श्रीचरकसंहितायां विमानस्थाने जनपदो ध्वंसनीयोनो नाम तृतीयो
 अध्यायः ॥ ३ ॥ अथातस्त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ इति ह स्माह नगवान् ॥
 त्रैषः ॥ त्रिविधं रोगविशेषविज्ञानं भवति ॥ तद्यथा ॥ उपदेशः प्रत्यक्षमनुमानमिति ॥ तत्रोपदेशो नाम ॥
 अप्रवचनमाज्ञायां वितर्कस्मृतिविज्ञागविद्वानिः प्रीत्युपेतापदविनिश्चयः ॥ तेषामेव उपेक्षायां च चनेन त
 त्वमाणा पुनर्मन्त्रोन्मत्तमूर्खरक्तदुष्टतुष्टवचनमिति ॥ प्रत्यक्षं तु खलु यस्त्वयमिन्द्रियमनसा बोधलभ्यते ॥
 अनुमानं तु खलपि तर्को युक्तमेव ॥ त्रिविधेन खलनेन ज्ञानसमुदायेन सर्वपरीक्ष्य रोगसर्वथा सर्वमेवोत्तरं

कालमध्यावसानमदोषजवति। नहि ज्ञानावयवेन कश्चैमै ज्ञेये ज्ञानमुपपद्यते। त्रिविधे तस्मिन् ज्ञानस
 मुदाये पूर्वमाप्तोपदेशात् ज्ञानं ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परिहृत्योपपद्यते। किं नुपदिष्टे पूर्वप्रत्यक्षानुमा
 नाभ्यां परिहृमाणोपिविद्यात् तस्माद्विविधापरिहृता ज्ञानवतां प्रत्यक्षमुमाने च। त्रिविधा वा सहोपदेशे म
 । तत्रेदमुपदिशति। बुद्धिमंतो रोगमेकैकमेव प्रकोपनमेव योनिमेव मात्मानमेव मधिष्ठानमेव वेदनमेव शब्द
 स्पर्शरसस्पर्शांधमेव मुपपन्नमेव दृष्टिस्थानक्षयसमन्वितमेव मुदकमेव नामानमेव विद्यात् तस्मिन्नियं प्रतीका
 रप्रवृत्तीरथवानि वृत्तिरित्युपदेशजायते। प्रत्यक्षतत्त्वरवलु रोगतत्त्वबुलुसमानः सर्वेन्द्रियैः सर्वा निद्रियं प्रतीका
 रप्रवृत्तिरथशरीरागतार्थान्परीक्षेता तद्यथा। अत्र कृत्तुजने संधिस्फुटनमंगुलीपर्वणां च। स्वरविशेषाश्च ये चान्ये
 विकेचिच्छरीरोगताः शब्दाः स्युस्तांश्चेन्नपरीक्षेता। वार्त्तसंस्थानप्रमाणेष्टायातुरप्रकृतिकारौ च त्वेर्विषयकाणि
 चान्या नियान्युक्तानि तानि च ह्युपापरीक्षेता। रसंतुरवत्वात्तुरशरीरोगतमिन्द्रियवैषयिकमप्यनुमानेनावगच्छेता।
 नद्यस्य प्रत्यक्षग्रहणमुपपद्यते। तस्मादतुरपरिप्रश्रेने वातुरमुखरसंविद्यात् तस्मादातुरपरिप्रश्रेने वातुरमु
 खरसंविद्यात्तुरकापसर्पणनत्वस्य शरीरस्य वैरस्य मक्षिकोपसर्पणनशरीरस्य माधुर्यत्वात् हि तपित्तसंदेह उ
 किं वारिलोहितं लोहितपित्तमिति। श्वकाकजह्वाणाद्वारिलोहितमजह्वाणाद्वाहितपित्तमित्यनुमंतव्यमेव मन्या

११

नथातुरशरीरागतानुरसाननुमिमीतागंधास्तु रवलुशरीरागतानातुरस्य प्रकृतिवैकारिकानुध्यानेन परी
 क्षे तस्य र्श्यानाप्रकृतिविकृतिषु पुंसांमिति। प्रत्यक्षतोनुमानैकदेशतश्चैरवलुन्याएव न्योन्यमानज्ञेयानव
 तिजावास्तद्यथा। अग्निजराणशक्त्वबलव्यायामशक्त्वाश्रोत्रादीनि शब्दादिग्रहणेन च मनोर्थाव्यभिचारेण विज्ञानं
 व्यवसायेन रजःसंगेन मोहमविज्ञानेन क्रोधमभिद्रोहेण शोकं द्वेभ्यो न हर्षमामोदेन प्रीति तोषेण जयविषादेन
 धैर्यमविषादेन वीर्यमुत्थानेनावस्थानमविज्रमेण श्रहामतिप्रायेण मेधाग्रहणेन संज्ञानामग्रहणेन स्मृतिस्मर
 णेन क्रियमपन्नपणेन शीलमनुशीलनेन वेषप्रतिष्ठातिष्ठातेनोपाधिमनुबंधेन धृतिमलौल्येन वश्यतां विधेय
 तया वयोभक्तिसात्मव्याधिसमुत्पत्ता निदेशकालोपशाय वेदनाविशेषेण गूढलिंगव्याधिमुपशयानुपशया
 भ्यां दोषप्रमाणविशेषेण युषः क्षयमरिष्टरूपस्थितश्रेयस्त्वकल्याणनिनिवेशेनाऽमलं सत्वमविकारणेति
 ग्रहण्यास्तु मृदुदासुणसंतस्वप्रदर्शनमतिप्रायद्विष्टेष्टस्करवदुःखानि चानुरपरिप्रश्रेने वविद्यादिति। त
 त्रश्लोकाः॥ आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षाकरणेन च। अनुमानेन च व्याधीनसम्पत्तिव्याप्तिः। श्रुतः। सर्वथा सर्वमा
 लोकयथासंभवमर्थवत्। अथाध्यवस्यतत्वेन कार्यविततदनंतरा कार्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुद्यति। अमूलः
 फलमाप्नोति यदि मोहनिमित्तजं ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन योना विज्ञातियोगवित्। आतुरस्यातुरात्मानं नय रोगांश्चि

किञ्चित्। सर्वरोगविशेषाणां। त्रिविधं ज्ञानसंश्रद्धा। यथा चोपदिशंत्यामाः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा। यथयथास्वानुमानेन ज्ञेया
 स्तांश्चाप्युदारधिः। ज्ञावांस्त्रीयोगविज्ञाने विमाने मुक्तिरुक्तवानिति॥ ३॥ इति त्रिविधरोगविशेषविज्ञानं विमानं च
 तुर्यसमाप्तं॥ अथातः श्रोता विमानं व्याख्यास्यामः॥ इति हस्मादुक्तं गकानां त्रयः। यावतः पुरुषे मूर्तिमंतो ना
 वविशेषास्तावत एवास्मिन्। श्रोतसां विकारविद्या। सर्वज्ञावाहिपुरुषानंतरेण श्रोतां स्पष्टं तैर्हयवाधिगच्छति। श्रो
 तांस्मिन्वलुपरिणाममापद्यमानो नाधातुनाम निविहानि न वेत्यनार्थेन अपि चैकश्रोतसामेव समुदायं पुरुषमिच्छति
 सर्वगतत्वात्। सर्वरसत्वाच्च दोषकोपशमनानां तत्तदेवं यथा वहति श्रोतां। सियत्र वहति तत्र वावस्थितानि सर्वत
 दन्यं तेऽप्यतिबहुत्वात्। त्रुक्ते चित्तु अपरि संख्यया निव्याचक्षते। श्रोतां सिपरि संख्यया नि पुनरन्यत्रैवां रवतु श्रोतसां
 यथा स्थूलं कतिकति कतिचित्प्रकारांतीन् मूलतश्चैव प्रकोप विज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामो येन विषयः। तमनुज्ञाना
 यज्ञानवज्ज्ञो विज्ञानाय वाज्ञेयः। तद्यथा। प्राणिदकात्तरसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जुशुक्रमुत्रपुरीषस्वेदवहानिवात
 पित्तश्लेष्मण्णपुनः सर्वभूतत्वान्नविकारे शरीरचरणं च सर्वश्रोतां स्पयनभूतानि तददंती प्रियाणं सत्वादीनां के
 वलं चेतनावधरीरमनुभूतमधिष्ठानभूतं च तदेतद्वैतसांप्रदायिभूतत्वान्नविकारैरुपसृज्यते शरीरं च। तन्नप्राणवहा
 नां तश्चोतसां प्रपरीरमाणां भूतमधिष्ठानभूतं हृदयं मूलं महाश्रोतश्च प्रदुष्टानां तुरवलेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति।

१२

तद्यथा। अतिसृष्टं प्रतिबद्धं प्रकुपितमल्पाल्पमजीर्णं वा सशूलमुश्च संतं दृष्ट्वा प्राणवहान्यस्य श्रोतां सि
 प्रदुष्टानीति विद्यात्। उदकवहानां च श्रोतसां तालुमूलकोममौर्द्वामचप्रदुष्टानां च रवलेतेषामिदं विशेषविज्ञा
 नं भवति। जिह्वा ताल्वोष्ठकंठकुक्षोमशोषं पिपासां चाति दृष्ट्वा दृष्टोदकवाहीनि अस्य श्रोतां सिप्रदुष्टानीति विद्या
 त्। अंतर्वहानां श्रोतसामामाशयो मूलं वामं च पार्श्वद्वैष्टानां तुरवलेतेषामिदं विशेषविज्ञानं मनत्राजिलाष
 णमरोचकाविषाकोष्ठद्विंदृष्ट्वा नवाहि न्यस्य श्रोतां सिप्रदुष्टानीति विद्यात्। रसवहानां श्रोतसां हृदयं मूलं दश
 चधमन्यः। श्रोणितवहानां श्रोतसां यकृन्मूलं प्रीहाच। मांसवहानां श्रोतसां स्नायुमूलं तक्का मेदोवहानां श्रो
 तसां दकोमूलं वपावहनं च। अस्थिवहानां श्रोतसां मेदोमूलं जघनं च। मज्जवहानां श्रोतसां मस्थीनिमूलं सं
 धयश्चाशुक्रवहानां श्रोतसां दृष्ट्वा मूलं शोफश्च। प्रदुष्टानां रवलेतेषां रसादिश्रोतसां विज्ञानान्युक्तानि विविधासि
 तपीतयेध्यायेयान्येव हि वधानां प्रदोषविज्ञानानि तां ये वयथास्वधातु श्रोतसां मूत्रवहानां श्रोतसां च स्ति
 मूलं वदं लोचा प्रदुष्टानां रवलेषामिदं विशेषविज्ञानं। अतिसृष्टं प्रतिबद्धं प्रकुपितमल्पाल्पमजीर्णं वा सशूलं मू
 त्रयं तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य श्रोतां सिप्रदुष्टानीति विद्यात्। पुरीषवहानां श्रोतसां यक्काशयो मूलं स्थूलं चण्डश्चापि
 दुष्टानां तुरवलेषामिदं विज्ञानं तच्छ्रेणाल्याल्यं सशूलमतिप्रवणं पित्तमतिबहुचोपविशं तं दृष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य

श्रोतांसिप्रदुष्टानीतिविद्यात्स्वेददानांश्रोतसंमेदोमेदोमूलंरोमकृणश्चाप्रदुष्टानांरुक्तेषामिदंविशेषविशेषविज्ञा
 नमस्वेदनमतिस्वेदनंपाशुष्यमिति।श्रुत्वांतांपरिदहरोमहर्षचदृष्टस्वेदवहंन्यस्पश्रोतांसिप्रदुष्टानीतिविद्यात्स्वातां
 सिशिराधमन्योरसवाहिन्योनाज्यःपंथानोमार्गाःशरीरछिद्राणिसेवतासेवतस्थानान्याश्रयाः।हृदयानिकेताश्चेति।
 शरीरधात्वविकसगन्यालेह्यालक्षणांनानिजवेति।तेषांप्रकोपात्।स्थानस्थानैवमार्गगाश्चेवशरीरधातवः
 प्रकोपमापद्यते।इतरेषांवाप्रकोपादितराणिश्रोतांसेवधातवश्चधातुप्रदृष्टयति।प्रदुष्टास्तेषांसर्वेषामेव
 दातपित्तश्चेन्मरणोदुष्टाहृषयितारोनेवेतिदोषस्वभावादिति।तत्रश्लोका।हृदयासंधारणंजैहृदयाद्यायामाहुः
 बुधितस्यचाप्राणवहीनिदुष्यतिश्रोतांस्यन्यैश्चदाहृणः।ओष्मादाप्राचयाधानादतिशुष्कान्नसेवनात्॥
 अनुवाहीनिदुष्यतिरुक्षायश्चतिपीडनात्।अतिमात्रस्यचाकालेवोहितस्यचनोजनात्॥अनुवाहीनिदु
 ष्यतिवैगुण्यात्सावकस्यचाउरुशीतंमृदुःसिग्धंअतिमात्रंसमश्रुतारसवाहीनिदुष्यतिचिंत्यानांचतिचितना
 त।विदाहीन्यत्रपानानिस्निग्धोष्मानिप्रवाणिचारकवाहिनिदुष्यति।जतंवातपोनलो।अतिष्ण्दीनिनोज्या
 निस्थूलानिचउरुणिवा।मांसवाहिनिदुष्यतिशुक्लाचस्वपतादिवा।अव्यायामादिवास्वप्राप्तध्यानंचतिनद
 एतामेदोवाहीनिदुष्यतिवाहृण्यश्चातिसेवतात्वायामादितिसेदोनादस्त्रंवातिविघटनत्।अस्थिवा

१३

हीनिदुष्यतिवातलोमनांचसेवनात्।उद्येयादिसन्निष्पदादतिघातात्पिडनात्।मज्जवाहीनिदुष्यतिवि
 रुद्धांनांचसेवनात्।अकालेयोनिगमनात्।नियहादतिमैथुनात्।शुक्लाहीदुष्यतिशस्त्रदाराग्रिदुष्यति
 जिस्तथा।मूत्रितोदकनक्षत्रीसेवनात्।मूत्रनिग्रहात्।मूत्रवाहीनिदुष्यतिहीणस्यातिरुतस्यचाविधा
 रणदत्तशनादहिताद्यसनात्तथा।दुष्यतिचुच्चरवाहिनिदुर्वलाग्नेः।तत्रस्पचाव्यायामादितिसेतापात्
 शीतोष्णक्रमसेवनात्।स्वेदवाहीनिदुष्यतिक्रोधशोकप्रयैस्तथा।आहारश्चविहारश्चयस्याःदोषगु
 णैःसमः।धातुनिर्विगुणश्चापिश्रोतसंमप्रदृष्टकः।अतिप्रवृत्तिसंज्ञोवाशिराणंश्रययोपिवाविमार्ग
 गमनेवापिस्त्रोतसंदुष्टलक्षणांस्वधातुसमवेणनिवृत्तस्थूलान्यणूनिच।श्रोतांसिदीर्घाण्यहृत्वा
 प्रतानसदृशानिचाप्राणोदकान्नवाहानांदुष्टानांश्चासिकीक्रिया।कार्यातृष्णायशमनीतथैवामप्र
 दृषिकीविविधासितपीतीयेरसादीनांयवोषधोरसादिश्रोतसंकुर्यात्तद्यथास्वमुपक्रमं।मूत्रविट्
 स्वेदवाहानांचिकिसामूत्रकृष्टकी।तथातिसारकीकार्यातथाज्वरचिकीसकी।तत्रश्लोका।त्रयोद
 शानामूलानिश्रोतसंदुष्टलक्षणां।सामान्यंनामपर्यायाः।कोपनानिपरस्परं।दोषहेतुपृथक्कृतंनैष
 जोदेषएवचाश्रोतोविमानेनिर्दिष्टस्तथाचादोविनिर्णयः।केवलंविदितंयस्यशरीरंसर्वजावतः।

स्वेदेनोष्णैर्ननाशरीरसर्वत्रावाश्चसकर्मसु नमुद्यति ॥ ॥ इति श्रोतो विमानं च चमं समाप्तमिति ॥
 ॥ अथातो रोगानीक विमानं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ इति हस्माह जगवान्नात्रेयः ॥ द्वे रोगानीके न वतः
 प्रजावने देन साध्यं वासाध्यं वा ॥ द्वे रोगानीके बलवेदे न मृदु वदासु च ॥ द्वे रोगानीके अधिष्ठाने देन शरी
 राधिष्ठाने मनो ॥ अधिष्ठाने च ॥ द्वे रोगानीके निमित्तने देन स्वधातु वैषम्यनिमित्तं चागधातु निमित्तं च
 द्वे रोगानीके आशय समुत्थं च ॥ पक्वाशय समुत्थं च ॥ एवमेतत्प्रजाव बलाधिष्ठान निमित्ताशय द्वैध स
 ज्ञेयं प्रतत्सं चरणं निचमानमय वासंधीयमाने स्यादेकं त्वं बहु त्वं वा ॥ एकं त्वं तावदेकमेव रोगानीकं दुः
 खसामान्यादु त्वं तु दश रोगानीकानि प्रजावने दादीनि बहु त्वमपि च संख्येयं वा स्यादपरि संख्येयं
 वा संख्येयं तावद्यथोक्तमष्टादरीये ध्यायेत् अपरि संख्येयं महती रोगा ध्यायेत् ॥ ऊर्णं समुत्थानादीनामपरि संख्ये
 यं त्वान्नदसंख्येयाश्रयेषु नेदप्रकृत्यं तरीये विगीतिरित्यतो दोषवती स्यात् ॥ तत्र कवित्वातिज्ञानवा विगीति
 रित्यतः स्याददोषवती ॥ नेत्ता हि नेद्यमन्यथा निनम्यथवा ॥ पुरस्तज्जिनेदप्रकृत्यं तरेण ज्ञेयं नेदनेद संख्यावि
 शेषमापादयत्यनेक धानवपूर्वनेदाश्रयमुपहंति ॥ समानाया मपि तु खलु नेदप्रकृतौ प्रकृतानुयोगांतर
 मपेक्ष संतीर्थीतराणि ॥ समानाश्चाज्ञिहितानि संतिचानर्थी तराणि ॥ पर्यायशब्दा निहितानि संतिचानर्थी

१४

तराणि पर्यायशब्दा निहितानि ॥ समानो रागशब्दो दोषेषु च व्याधिषा दोषाद्यपि रोगशब्दः मातं कश्चिद्
 यत्प्रदोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दं च लज्जेतो व्याधयश्चाप्येवं ॥ तत्र दोषेषु चैव व्याधिषु च रोगशब्दः समा
 नमविशेषवांस्तत्र व्याधयोपरि संख्या ज्ञेयं त्वति बहु त्वा दोषास्तु खलु परि संख्येया ज्ञेयं त्वति बहु त्वात्
 तस्माद्यथा चित्रे विकारा नुदाहरणार्थं मनचशेषेण च दोषाननु व्याख्यास्यामः ॥ रजस्तमश्च मानसौ
 दोषो तयोर्विकारः कामक्रोधलोभो मोहोऽप्यामानमदृशो कचिं तो द्वे गजयहर्षादयः ॥ वातपित्तश्लेष्मा ए
 स्तु खलु शरीरादोषास्तेषामपि विकारा ज्वरातिसारशोफशोषमेदकुष्टादय इति दोषाश्चावचला व्या
 ख्यता विकारे कदेशश्चातत्र खल्वेषां त्रयाणामपि दोषाणां त्रिविधं प्रकोपने न वत्यसात्मेन्द्रियार्थसंयोगः प्र
 ज्ञापराधोपरिणामश्चेति ॥ प्रकृषितास्त्वरुप्रकोपनविशेषा तद्वत्प्रविशेषाश्च विकारविशेषानि निर्व
 र्त्तयंत्यपरिणामश्चेति ॥ प्रकृषितास्त्वरुप्रकोपनविशेषा तद्वत्प्रविशेषाश्च विकारो संख्येयान्ते विकारः
 परस्परमनुवर्तमाना कदाचिदनुबध्नेति ॥ कामादयो ज्वरादयश्च ॥ नियतस्त्वनुबंधा नियतः रजस्तमसौ
 परस्परं ॥ न ह्यरजस्कंतमः प्रायः शरीरादोषाणामेकाधिष्ठानीयानां संसर्गो वा समानो एतादोषा हि हृष
 णः समानाः तत्रानुबंध्यानुबंधविशेषः स्वतंत्रो व्यक्तलिङ्गो यथा क्त समुत्थानप्रशमो ज्ञेयं त्वनुबंध्य

सदिपरीतलक्षणस्त्वनुबंधः॥ अनुबंधलक्षणसमन्वितास्त्रयदिदोषाः प्रवृत्तिः। तत्रिकं संनिपातलक्षण
 माचरुतोदयसंसारमनुबंधानुबंधविशेषकृतस्तु बहुविधो जेद एवमेष संज्ञा प्रकृतोऽत्रिषु दोषेषु वैव्यापि
 धुचैव व्यापिषु च नानाप्रकृतिविशेषबूहः॥ अत्रीषु तु शरीरेषु चतुर्विधो विशेषो बलजेदेन प्रवृत्तिः। तद्यथा ती
 द्दण्डमंदः सप्रोविषमश्ति। तत्र तीक्ष्णः सवेपिचारसहः॥ तदिपरीतलक्षणस्तु मंदः॥ समस्करवल्गुपचारतो वि
 कृतिमापद्यते। अन्यपचारतस्तु प्रकृता वेवावतिष्ठते। समलक्षणविपरीतलक्षणस्तु विषमश्त्येते चतुर्विधाः॥
 अत्रयचतुर्विधानामेव पुरुषाणां प्रवृत्तिः। तत्र समवातपित्तश्लेष्माणां प्रकृतिस्थानां समाप्रवत्यग्रयः। वातलानां तु
 वाताग्निभूतेऽग्न्याधिष्ठाने विषमाप्रवत्यग्रयः॥ पित्तलानां तु पित्ताग्निभूतेऽग्न्याधिष्ठाने तीक्ष्णप्रवत्यग्रयः॥ श्लेष्म
 लानां तु श्लेष्माग्निभूतेऽग्न्याधिष्ठाने मंदप्रवत्यग्रयः॥ तत्र केचिदाहुः न समवातपित्तश्लेष्माणां जंतवः संति विष
 माहारोपयोगत्वात् मनुष्याणां। तस्माच्चैव वातप्रकृतयः केचिकेचित्पित्तप्रकृतयः। केचित्तु नः श्लेष्मप्रकृत
 यो जंतवतीति। तच्चात्रुपपन्नं कस्मात्कारणं समवातपित्तश्लेष्माणां ह्यरोगमिच्छंतिकर्तुं। त्रिषु प्रकृतिश्च
 रोग्यमारोग्यार्थं च तेषां प्रकृतिः सा चेष्टा स्तु। तस्माच्चैव तिसमवातपित्तश्लेष्माणां न खलु संति वातः प्र
 कृतयः। श्लेष्मप्रकृतयो वातस्य तस्य हि किल दोषस्याधिकं नावाप्ता दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां।

१५

नचविकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्तु लमुपपद्यते। तस्मान्नैताः प्रकृतयः संति। संति खलु वातः पित्तलः श्लेष्मलः। तत्र
 कृतिस्तु ते ज्ञेयाः। तेषां तु खलु चतुर्विधानां पुरुषाणां च त्वार्यं न प्रणिधाय श्रेयस्कराणि प्रवृत्तिः। तत्र समस
 र्वधानां सर्वाकारसमाधिकदोषाणां तु त्रयाणां यथास्वं दोषाधिक्यमत्रि समीक्ष्य दोषप्रतिकूलयोगीनिव्रीण्य
 त्रप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि प्रवृत्तिः। यावदग्रेः समीक्षा वा समेतु सममेव कार्यमेवं चेष्टा तेषां प्रयोगाश्च
 परे तान्विस्तरेण नुब्याख्यास्यामः॥ त्रयस्तु खलु पुरुषा जंतवः। तुरास्त्रित्वना तुरा उक्तं त्रं तुरीयाणां त्रिषु
 जंतव्यथा। वातलः पित्तलः श्लेष्मलश्चित्तेषां विशेषविज्ञानं वातलस्य वातनिमित्ताः। श्लेष्मलस्य श्लेष्म
 निमित्ता व्याधयः प्रायेण बलवंतश्च प्रवृत्तिः। तत्र वातलस्य वातप्रकोपनात्कान्यासेवमानस्य हिंसं वातः
 प्रकोपमापद्यते। न तथेतरो दोषौ। स तस्य प्रकोपमापन्ना यथोक्तैर्विकारेः शरीरमुपतपति। बलवर्णमुखायुषा
 मुपधाताया। तस्यावयजनं स्नेहस्वेदो विधियुक्तो मृदुनिच संशोधनानि। स्नेहो मधुराम्ललवणयुक्तानि तद्वत्
 वहायैष्यं गन्धप्रायाण्युपनाहनापवेष्टनान्मर्दनपरिश्रमावगाहना वष्पीडनविषावासनविस्मयनविस्मय
 ना विस्मयनानि मुरासवविधानं च स्नेहाश्चानकयानयोदीपनीयपाचनीयवातहरविरेचनीयोपहितास्तद्यथा।
 शतपाक्याः सहस्रपाक्याः सर्वशः प्रयोगार्था च स्त्रयोवस्त्रिनियमः। सुखशीलता चेति पित्तलस्यापि पित्तप्रकोप

नोक्ता न्यासेवमानस्य हि पितृपकोपमापद्यते। न तथे तरो दोषो तदस्य प्रकोपमापन्नयथोक्तैर्विकारैः। शरीरमुपतपति। बलवर्णसुखायुषामुपधाताय। तस्या च जननं सर्पिषा न संर्पिषा च स्नेहनमधश्च दोषा हरणं मधुरितिकृ कषायशी तानां चोषधाय वहायणिं मुपयोगो मृदु मधुरं तसुरभि हृद्यानां गंधानां चोपसेदा मुक्तामणि हारावली नाम परमशिशिर वारि संस्थितानां धारणं मुरसाहणे हणे चाग्न्यचंदनपियंगु कालेय मृणाले शीतवारिभिरुत्पलकुमुदसौगंधिकपुंडरीककोकनवपत्रानुंगता निरञ्जिः प्रोक्तं श्रुतिमुरवमृदुमधुधुरमनोऽनुगानां चगीतवादित्राणां श्रवणं चासुदयानां च सुहृद्भिश्च संयोगश्चैष्टाभिः स्त्रीभिः निष्ठा करं शुशी तलोपहितांशुकस्वगदामधारिणीभिः प्रवातहर्म्यवासशैलां तरपुलिनशिशिरसदनवसनव्यजनपवनसे वारम्पाणां चोपवनानां सुखशिशिरमुरजिमारुतोपवीजिजीविता नामुपसेवनं। सेवनं च पद्मात्पलनलिन कुमुदसौगंधिकपुंडरीकशतपत्रहस्तानां सौम्यानां सर्वजावानामुपसेवनमिति श्लेषलस्यापि श्लेषलस्यापि श्लेषप्रकोपनोक्ता न्यासेवमानस्य हि पितृपकोपमापद्यते। न तथे तरो दोषो। स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः। शरीरमुपतपति। बलवर्णसुखायुषामुपधाताय। तस्या वयजनविधियुक्ता नितीक्षण नितीक्षणा स्नानसंशोधनानि रूढाणि वा ज्यवहायणि कटुतिक्तकषायोपहितानि। तथैव धावनलंघनपुवनपरिसर

१६

एजागरणयुद्धनियुद्धव्यायामो वर्तनस्नानोष्णादनानि विशेषतश्च तीक्ष्णानां मधानामुपयोगः। सर्वतश्चोपवासः तथोष्णवासः सधर्मयानं मुखप्रतिषेधश्च सुखार्थमेवेति। तत्र श्लोकाः। सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वकार्यविशेषविदः। सर्वज्ञेयं तत्त्वज्ञो राज्ञः प्राणपतिर्नवेत्। प्रकृत्यंतरजेटेन रोगानीकविकल्पनोपरस्परविशेषश्च सामान्यं रोगदोषयोः। दोषसंख्या विकारामेकादशप्रकोपनं। जरणं प्रतिविंता च कार्यनिर्धुक्षणा निचान राणां वातलादीनां प्रकृतिस्थायनानि च। रोगानीके विमाने स्मिन् व्यादतानि महर्षिणा॥ ॥ इति रोगानीकं ना मविमानं षट्समाप्ता॥ ॥ अथातो व्याधिरूपीयविमानं व्याख्यास्यामः॥ ॥ इति ह समाहृतं गवात्रात्रे यः॥ ॥ दोषुरुषो व्याधिरूपो नवतः। तद्यथा। गुरुव्याधिरेकः स त्वबलशरीरसंपदुपेतत्वाच्च ध्रुव्याधिरिव दृश्यते। लघुव्याधिरपरः सत्वादीनामसमत्वाद्गुरुव्याधिरिव दृश्यते। तयोरकुशला। केबले च दूषैव रूपं दृष्ट्वाऽध्यक्ष्यतो व्याधिगुरुत्वाद्ये विप्रतिपद्यंते न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुपपद्यते विप्र प्रतिपन्नास्करवलुरोगज्ञान उपक्रमयुक्तिज्ञाने च विप्रतिपद्यंते। ते यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितं रूपमा सादयंति। तमल्पदोषमत्वा शोधनकालोऽस्मिन् मृदु संशोधने प्रयच्छंतां नूय एवास्पदोषा बुद्धीरयंति। यदा तु लघुव्याधितं गुरुव्याधितं गुरुव्याधितं रूपमा सादयंति। तमहादोषमसंशोधनकालोऽस्मिन् तीक्ष्ण संशोधनप्र

प्रयच्छं तो दोषानतिनिहत्यशरीरमस्य क्रिण्वति। एवमवयवेन ज्ञानम्य कृत्ते ज्ञेयज्ञानमिति मन्यमानाः स्वयंति।
 विदितं वेदितव्यास्तरवलुत्रिषजः सर्वसर्वथायथा संनवंपरीक्ष्य परीक्ष्याध्यवस्यं तो न क्वचिदपि विप्रतिपद्यते।
 यद्येष्टमत्रिनिवर्तयति वेति। तत्र श्लोकाः सत्वादीनां विकल्पेन व्याधीनां लिङ्गमात्रे। दृष्ट्या विप्रतिपद्यते बालाव्याधि
 बलाबलातेनेष जमयोगे न कुर्वं त्यज्ञानमोहिता व्याधिता न विनष्टाय केशाय महतेपि वा। प्राज्ञपक्ष सर्वमाज्ञा
 य परीक्ष्य मिह सर्वथा न स्वयंति पयोगे पुत्रेष ज्ञानां कदाचन। इति व्याधिरूपाधिकारे श्रुत्वा व्याधिरूप संख्या संन
 वं व्याधिरूपं हेतुं विप्रतिपत्तौ च कारणं सापवादं विप्रतिपत्तिकारणं। चानपवादं नैवं तमात्रयमत्रिवेशोऽतः
 परं सर्वक्रीणां पुरुष संश्रयाणां समुत्थान संस्थान वर्णनाम प्रजावचिकिस्मिंत विप्रोषान्न पप्रच्छेय संश्रय
 पादावथा सौ प्रो वाच जगवानत्रेयः। इह खल्वत्रिवेश विप्र विविधाः किमयं पूर्वमुक्तानां विधे न प्रतिज्ञा
 नान्यत्र सह जेयस्ते पुनः प्रकृति निर्दिष्टं च माना श्रुतिर्विधो जवंति। तद्यथा पुरीषजाः श्लेषजाः शूलितजा
 श्वेति। तत्र मलो बाह्यश्चांतरश्चेति। तत्र बाह्यमले संजातान् मलजान् संवदमहेतेषां समुत्थानं संजाश्वे
 ति। तत्र मलो बाह्यश्चांतरश्चेति। तत्र बाह्यमले संजातान् मलजान् संवदमहेतेषां समुत्थानं मृजावर्जनं
 स्थानं केशश्मश्रुलो मयद्म वासांसि संस्थानमण वस्त्रि लाकृतयो ब्रह्म पादा वर्णः कृष्णः शुक्लश्चानामानि

ग

१९

यूकाः पिपीलिकाश्च प्रजावः कंडूजनन कोठपिटकाजिनिवर्तनं च चिकिस्मिंतं च खल्वेषामपकर्षणं मला
 पधातो मलकहराणां वजा वानामुपसेवनमिति। शूलितजानां तु कुष्टैः समानं समुत्थानं स्थानं रक्त वा
 हिन्यो धमन्यः संस्थानमणवो कृत्वा श्वापवादसूक्ष्मत्वाच्चै केन न वं त्यट् श्यावर्मे स्तोमो। नामानि के श्रुदो लिमा
 दालो मदिपासोः रसाज्जै दुंदु रजं तु मातरश्चेति प्रजावः। केशश्मश्रुलो मपद्मपध्वं सोऽष्टा गतानां च
 हर्षतो दसंतर्पणं नतिषट्क्षानां च त्वकृशिरास्त्रा युमांसतरुणा स्थितक्षणा मिति चिकिस्मिंतमाप्ये
 षा कुष्टैः समानं तदुत्तरकालमुपदेह्यो मः। श्लेषजाः क्षीरगुडतिलमस्यान्नपमांसपिष्टान्नप रमान्न कुसुं
 नस्त्रे दजीर्णं पित्तिकिन्नमसंजीर्णं विरुद्धा सा तमप्रोजनसमुत्थानाः। तेषामाश्रयस्थानं प्रवर्द्धमाना सूक्ष्म
 धोर्वविसर्पं त्युज्यतो वा संस्थान वर्णं विप्रोषास्तु श्वे वा एधुवध संस्थानाः। केचि केचि ह ते परिणा हागंडू
 पदाकृतयः। श्वेतास्त्रा वानासाः केचिद एवादीर्घं तत्वा कृतयो श्वेताः। स्तंषां त्रिविधानां श्लेषानि मित्रानो ह मी
 एनामानि जत्रादाह उशदा ह दयचरा श्रुत्वा दार्ज पुण्याः सोऽधिकामहा कुहा श्वेति। प्रजा दोहृत्वा सस्य सं
 श्रवणं मोक्षका विपाको ज्वरो मूर्च्छा जंजा वमणं राहोगमर्दधर्दिः काशं पीरुष्यमिति। पुरीषजास्तु ल्यसमुत्थानाः

श्लेषजास्थानोपकाशयः प्रवर्धमानो। त्वधोविसर्प्यति। यस्य पुनराशयाभिमुखस्फुर्यदनंतरं तदनंतरं तस्यो जा
 रनिश्वासाः पुरीषाधिनाः स्फः संस्थानवर्णविशेषास्तुसूक्ष्मावृत्तपरिणहाः श्यावानीलहरितपीताः तेषां नामांनीः
 कुकुरु कामकैरुकोलेलिहाः शूलनकाः सौमुरादाश्चेति प्रजावः प्रनवः पुरीषनेदः काश्च्यपासुष्यो लोमहर्षा
 भिनिवर्तनेवा तएवचास्पुदमुखपरितुदंतः कंडूचोपजनयंतः ततो गुदमुखपर्यासतो संजातहर्षगुदनिः
 क्रमणमतिवेलं करोति तेष श्लेषजानां पुरीषजानां च मीणां समुच्छानादिविशेषश्चिकित्सितं तु खल्वेषां
 समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तारेणोपदेक्ष्यमा तत्र सर्वत्र मीणा मपकर्षणमेवादितः कार्यं ततः प्रकृतिविद्या
 ताः नंतरं निदानोक्तानां जावानामुपसेवनमितिः। तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिसृ त्योपकरणं वा तापनयन
 मनुपकरेण न स्थानगतानां च तेष जमपकर्षणं न्यायतश्चतुर्विधा। तद्यथा शिरो विरेचना वमनं वि
 रेचनं मास्थपनमित्यपकर्षणविधिः प्रकृतिविद्यातस्त्वेषां कटुतिक्त कषायक्षारोष्णानां प्रव्याणा
 मुपयोगोयच्चान्यदपि किंचित् श्लेषपुरीषप्रत्यनीकभूतं स्यादिति। प्रकृतिविद्यातानंतरं निदानोक्ता
 नां जावानामुपसेवनमितियदुक्तं निदानविधौ तस्य विधौ तस्य तस्य विवर्जनं तथा प्रायाणं चापरेषां

१८

विवर्जनमितिलक्षणं तश्चिकित्सितमनुव्याख्यातामतदेव पुनर्विस्तारेणोपदेक्ष्यते। तत्रै नं कृमिकोष्ठमातु
 रमग्रेष श्लेससरात्रं वास्नेहस्वेदात्मा मुपपाद्यश्चोभूत एनं संशोधनं पाययिता स्मृतिहीरदधिगुडति
 लमस्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुमस्नेहसंप्रयुक्तैर्नोज्यैः सायं प्रातश्चोपपादयेत्। मुदीरणार्थं चैव कृ
 मीणां कोष्ठाभिसरणार्थं मथत्रिषगुह्यायां रात्रौ मुखोषितं सुप्रतीर्णमुक्तं चाज्ञायास्थपन वमनं विरेचनं स्त
 दहरे वोपपादयेदुपपादनीयश्चेत्यासर्वानूपरीक्ष्य विकारान् परीसम्पगथा हरेति ब्रूयान् मूलकसर्ष
 पलशुनकरं जशिक्रकशिरपुरवाजसूएक सुमुखसुरसकुवेरक कंडीरकालमालकपर्ण सहवकफणि
 जुकानि सर्वाण्यथ वायथोपलात्रं तान्याकृताम्यतिसमीक्ष्य खंडशः छेदयित्वा पानीयेन प्रक्षालितायां स्था
 त्यां समावाप्य गोमूत्रेण चोदकेनालोड्या सिच्यसाधयेत्। ततमघचयनं दद्यात्। तमुपयुक्तं नूदष्टं न सिगत
 रसेष्वपधेषु स्थालीमवहत्य मुपरिस्तंत कषायं मुखोष्णमदनफलपिप्पलिविडंगकल्क तैलोपहितं
 स्वर्जिकालवणितमन्यासिच्यवस्त्राविधिवदास्थपयेदेन। तथा कालिकुटुजावकी कुष्ठकैडर्य कषा
 येन तथा सिगपीलु त्रुंबरुकडुकसर्षपकषायेण तथा मलकशृंगवरदारुहरिद्रापिचुमेदकषायेण म
 दनफलादि संयोगसंयोजितेन स्थपयेत्पत्यागते च पश्चिमे वस्तौ पत्या स्वस्तं तदहरिवोजयता जागहा

रां संशोधनं पाययेत्। युक्ता तस्य विधिमुपदेष्टुमोमदनफलपिष्पली कषायस्पर्धा जलिमात्रेण त्रिवृत्कल्पाद्वा मा
 चमालोऽप्युपमस्यैष्येदस्य दोषमुत्र यत्नो निरहरति। साध्वेवमेव कल्पात्क्रानिच वमनविरेचनानिपतिसंस्त
 ज्यपाययेतेन बुध्या सर्वविशेषेण पेक्ष्यमाणः अथैनं सम्पन्नि रिक्रमाज्ञायापराङ्मै शैखरिकषायेण सु
 खोष्णेन परिषेचयेत्तेन चैव कषायेण बाध्यान्पतरान् सर्वदिकार्थान् कारयेदश्च दत्तजावेक कडुतिक कषा
 याणां मोषधानां नित्यं क्रायोः मूत्रहारैर्वा परिषेचयेत्परिहितं चैनं निवातमागारमनुषविश्यपिष्पली
 मूलचव्यचित्रकशृंगावेरसहसिद्धेन यवाश्चदिनाक्रमेणोपक्रामेदिलेप्पादीनावाक्रमेणोपचारात्क्रि
 मागतं चैनं मनुचासयेद्विडंगतैलेनैकांतरं दिस्त्रिर्वायदिपुनरस्यातिदृढं घृणीषादिना क्रिमीन्मन्येव शिर
 स्पेवाग्निं संप्येतः कंश्चित्ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्गतं दुलादिना शिरोविरे
 चनेन यस्त्वमवहार्यो विधिः प्रकृतिविधातोक्तकृमीणां तमनुव्याख्यास्यामः। मूलकपर्णी समूलाग्रामा
 तानामाहत्य कंडूराः छेदयित्वा दृषलोद्गादयित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा रसं गृहीयात्तेन रसेन लोहितक
 शालितंदुलपिष्टं समालोऽप्युपलिकां कृत्वा विधुमेधं गारेषूपकुड्या विडंगतैललवणोपहितां कृमिको
 षाय जहयितुं प्रयच्छेत्। तदनंतरं च मुकांजिकमुदश्चिवापिष्पल्यादिपंचवर्गसंस्तुष्टं सत्ववणमनुपाने

१९

पाययेत्। एतेनैव च कल्पेनार्कसहचरनीयनिर्गुंडी सुमुखसुरसकुवेरककुंडीरकालमालकपर्णीस
 र्वकफणिडुकचकुलकुटजसुवर्णक्षीरीस्वरसानामन्यतममस्मिन्कायत्तथाकिणीहीकिरा
 चतिक कमुवहामलकहरीतकी बिज्रीतकस्वरसेपुकारयेत्तूपलिकाः स्वरस्मश्चैतानेकैकशो द्वंद्वशः
 सर्वशोचामधुबिलिखितान्पातरवत्ताशितं पाययेत्। अथाश्वसकृदाहृत्यमदतिकिलिजेप्रस्तीर्यात्तपे
 श्वायित्वा दूषलेद्गादयित्वा दृषदिपुनः सूक्ष्मश्चदणनिचूर्णनिकारयेत्वा विडंगकषायेण वाष्टकृत्वा वाताम
 वमुपरि नादितेनात्रयित्वा दृषदिपुनः सूक्ष्मश्चदणनिचूर्णनिकारयित्वा नवेकलशे समावाप्यानुगुप्तनिधापयेत्
 तिष्ठेत्तुखलुचूर्णनापाणितले पूर्णं यायावदासाधु मन्येतद्वापेण सह संस्तुज्य कृमिकोषाय लेडुप्रयच्छेत्तथा
 जह्वातकास्थीनिग्राह्यकलशप्रमाणेन संपोष्य स्नेहजाविते। दृढेकलशे सूक्ष्मानेकछिद्रं बुध्मेमृदा
 लिप्ते समावाप्येयनापिधाय नृमावाकं वनिषातस्य स्नेहजावितस्यैव तस्योपरि कुंजस्यारोप्य समं तात्
 गोमयैरुपचित्यादाहये सयदाजानीयासधु नृम्यानिगम्यानिगतस्नेहानिजह्वातकास्थीनि
 इतिततस्ते कुंजमुद्धरेत्। अथतस्माद्वितीया कुंजात्स्नेहमादाय विडंगतैललवणैः स्नेहाधमात्रेः प्र
 तिसंस्तुज्यातपसर्वमहः स्थापयित्वा ततो मममात्रा प्रयच्छेत्तानायातेन साधु विरिच्येत्। विरक्तस्य चानु

प्रदीयोक्ता। एवमेव न प्रदास सरलकाष्ठे हातुकल्पपातुप्रयच्छेदनुवासयेच्चैनं मत एवानुवासनकाले अ
 याहरेति ब्रूयात् शारदानवांस्तिलान् सम्पुपेतान् स्नानादुत्पुनितानि धूपसुसुधान् शोधयित्वा वि
 उंगकषायसुरवोष्पेप्रक्षिप्य सुनिर्वपितानिर्वपयेत् दादोषगमनात् तदोषान्निसमीक्ष्य सुप्रक्ष्णानां स
 च्यपुनरेव सुनिष्पृता निष्पृय सुशुधान् शोधयित्वा विडंगकषायेण त्रिः सप्तपक्षैः सुपरिष्ठाविताननावयि
 त्वा तापशोषयित्वा हृषले संक्षेप्य दृढपुनः क्षुद्राणिष्ठान् कारयित्वा दोषा मम च धाय विडंगकषायेण
 मुहुर्मुहुर् रवसिंचनपाणिमर्दमर्दयेत् तस्मिन् रवमुपपीड्य मानेयत्रैलमुद्दयात् तस्मात्पिप्पलीयां पर्यादाय शुचौ
 देहे कलत्रे समावाप्यानुगुप्तनिधापयेत् तमाहरेति ब्रूयात् तिलकल्कादालकयोर्द्वौ बिल्वमात्रौ पिडौ क्षु
 द्राणिष्ठौ विडंगकषायेण तैर्द्वौ मात्रौ श्यामात्रिष्टयोर तौर्द्वौ मात्रौ चैविकचित्रकयोश्चेत्येतत्सत्तारविडंग
 कषायस्पृक्षिकमात्रेण प्रति संसृज्यत तस्मै लेप्रस्थमावाप्य सर्वमालोड्य महति पर्यो गे समासि च्याप्यावधि
 सत्यमहत्यासने सुरवोपविष्टः सर्वतः स्नेहनवलोड्य नजस्त्रं मध्ये दग्निना साधयेत् तदवसिततमेव द
 यन्सयदाजानीयादिरमतिशब्दः सरति केन प्रसादमापद्यते स्नेहो यथा स्ववर्णगंधसोपपत्तिः संवर्तते
 तेषजमंगुलीमां विमृद्यमान् मनति मृद्वनति दारुणमनंगुलिग्राहिचेति सकालस्तस्यावहरण्य तत

२०

स्तमवहत्यशीती चूतमहतेन वा ससापरिपूय शुचौ देहे कलत्रे समासि च्यापि धाय शुक्लेन वस्त्र
 पदेनावष्टाद्य सूत्रेण सुबद्धमवगुप्तं निधापयेत् ततो सौमात्राप्रयच्छेत्यानायतेन साधु विरिच्यते ॥
 सम्पुपहतदोषस्य चानतूर्वाद्यथोक्ता ततश्चैनमनुवासयेत् अनुवासनकाले तेनैव च पाकविधिना सर्षपातसी
 करंजकोशातकी स्नेहानुकल्पयेत् सर्वविशेषानावहमाणस्तेनागदो भवतीत्येतद्व्यानां श्लेष्मपुरीषसंनवा
 नां कृमीणां समुत्थानं संस्थानं वर्णनामप्रज्ञावचिकिसितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतो विशेषस्तुल्यमात्रमा
 स्थपनानुलोमानुकरणं नृमित्रं तथोषधेषु परीक्षितानां किमीणां विकिसितकार्यमात्राधिकपुनः शिराविरो
 चनवमनामुपशमनं दृष्टं तथोषधेषु श्लेष्मजानां किमीणां विकिसितकार्यमित्येष कृमिघ्नो जेषजविधिर
 नुव्याख्याता तमनुतिष्ठतां यथास्वेहेतुवर्जने प्रयतितव्यं यथा देहमेव मिदं किमिकोष्टविकिसितं यथा
 वदनुव्याख्यातं भवति भवति चात्र श्लोकाः ॥ अपकर्षणमेवाहो किमीणां जेषजं मते ततो विधातः प्रहृते
 निदानस्य विवर्जं ॥ एवविकाराणां संवर्णं ॥ मपि निग्रहं ॥ विधिनिष्ठस्त्रिधा योयं किमीनुद्दिश्य कीर्तितः ॥ सं
 शोधने सशमने निदानस्य विसर्जनं ॥ एतावज्जिज्ञाकार्यं रोगे रोगे यथाविधि ॥ तत्र श्लोको व्याधितो पुरुषो
 ज्ञाज्ञो जिषजो स्वप्रयोजना विरातिक्रिमयस्तथा हेत्वादि सप्तको गुणः ॥ उक्तो व्याधितरूपी यो विमाने यमहर्षिणा

शिष्यसंबोधनार्थं च व्याधिप्रशमनाय च ॥ इति व्याधिस्तूरीयं विमानं सप्तमं ॥ अथातो रोगनिषिद्धितीयं
 विमानं व्याख्यास्यामः ॥ इति हस्माह जगवान्नात्रेयः ॥ बुद्धिमानात्मनः कार्यगुरुलाघवे कर्मफलमनु
 बंधं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनं प्रियं नृपुः शास्त्रमेवादितः परीक्ष्य ॥ विविधानि हि शास्त्राणि निषजाप्रच
 रंतिलोको यत्र यन्मन्येव महद्यशस्वी धीरपुरुषसंवितमर्थबहुलमापूजनपूजितं विविधशिष्यबुद्धिदि
 तमुपगतपुनरुक्तदोषमार्थसुप्रणीतसूत्रजाप्यसंग्रहकर्म स्वाधारमनवपतिवशाद्द्वयकष्टशब्दपुष्कला
 जिधानं क्रमागतार्थमर्थतत्त्वनिश्चयप्रधानं संगतार्थमसंकुलप्रकरणमाशुप्रबोधकं लक्षणात्वाच्चादा
 हरणवच्चतदनिप्रपद्येत शास्त्रं ॥ शास्त्रं हि वैविध्यममलशब्दादित्यस्तमो विध्ययप्रकाशयति सर्वततो नंतर
 माचार्यपरिहृतद्यथापर्यवदातकृते परिदृष्टकर्माणंदृष्टं दक्षिणं शुचिजितहस्तमुपकरणवतं सर्वद्विद्यो
 पपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञं मनुपस्कृतविद्यमनहं कृतमनसूयककापनां केशहं मंशिष्यवसलध्या
 पकं ॥ ज्ञापनासमर्थमित्येव गुणो ध्याचार्यः सुहृन्मार्तवो मेघ इव स स्पृगुणः ॥ सुशिष्यमाशु वैद्यगुणः संपा
 दयति तमुपसृत्यारिराधयिषु परिचरेदप्रिवच्चादेव वच्चाजवच्चापितृवच्चाप्राप्तवच्चापमत्तस्ततस्तससा
 दाकृत्तं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्पष्टं नाव्यामजिधानस्य सौष्टवेयस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयोभूय

२१

प्रयतेत ॥ सम्पत्क्रोपायाननुव्याख्यास्यामः ॥ अध्ययनमध्यापनं तद्विद्यसंज्ञाषेत्युपायास्तत्रायमध्ययन
 विधिः कल्पः कृतः कृणः ॥ प्रातरुत्थायोपध्युषन् वाकृत्वा वश्यकमुपसृश्योदकं देवगोब्राह्मणगुरुसिद्धा
 चार्य्यो नमस्कृत्य समेशु चोदेशो मुखोपविष्टो मनः पुरः स्मृतिर्वाग्निः स्तत्र मनुपरिक्रामन् पुनरावर्तये
 द्युध्यासम्पगनुप्रविश्यार्थतत्त्वं स्वदोषपरिहाराय प्रमाणार्थमेव मेवमध्यं दिने पराङ्मोक्षं वशाश्च ॥ दप
 रिहापयन्नध्ययनमस्येदित्यध्ययनविधिः ॥ अथाध्यापनविधिर्ध्यापनकृतबुद्धिराचार्यः शिष्यमेवा
 दितः परीक्षतो तद्यथा ॥ प्रशंसामर्थप्रतिमुद्रकर्मणामृजुचक्षुर्मुखनासावंशं तनुरक्तविशदजिह्वमवि
 कृतदांताष्टममिष्मिणं धृतिमंतमनहं ततमेधाविनं वितर्कस्मृतिसंपन्नमुदाहरसत्वं तद्विद्यकुलजम
 यवातद्विद्यहन्तं तत्त्वानि निवेदि नमव्यंगमव्यापनं प्रियं निवृत्तमनुद्धतमव्यसनिमकोपनेश्रीला
 शौचाचारानुरागदाह्यप्रदाह्याण्यापपन्नमध्ययनात्तिकागममर्थविज्ञाने कर्मक्षिनेवानन्यकार्य
 मलुब्धमनलसंसर्बभूतहितैषिणमाचार्यसर्वानुरागिष्ठितिकरमनुरक्तमेव गुणसमुद्दितमध्याप्य
 माहुरेव विधमध्ययनार्थिनमुपस्थितमारराधयिषु मनुजाषेता ॥ अथादग्यने शुक्लपक्षे प्रशस्ते हनि
 पुष्पहस्तश्रवणाश्वयुजामन्यतमे नक्षत्रे एयोगमुपगते जगवति शशिनि कल्याणमैत्रेमुक्तं स्नातः

कृतोपवासोऽङ्कः कषायवस्त्रसंवीतः समिधोऽग्निमाज्यमुपालपनमुदकुंजाश्चसंगंधहस्ममाल्यदामदीपहिर
 ण्यानाहमरजतमणिमुक्ताविडुमहो मपरिधीनकुशलाजसर्षपाकृतानुश्रुताः सुमनसोऽग्रथिताग्रथितामे
 ध्यान्नेत्यानूगंधाश्चपिष्टापिष्टानादायउपतिष्ठस्वेति। सतथाकुर्यात्। तमुपस्थितमाज्ञाय समेश्चोदेजोर्षाक
 वणेउदक्ववणेवाचतुर्किष्कुमात्रचतुरं संखंडिलंगोमयोदकोपलि संकुशास्त्रीणं सुपरिहितं परिधिं निश्चतुर्दि
 शं यथोक्तचंदनोदक कुंजद्वौ महिरण्यरजतमणिमुक्ताविडुमालेकृतं मेध्य नक्षत्रांधश्रुतपुष्पलाजसर्षपा
 कृतोपशो जितं कृत्वा तत्रपलाशिजिरे गुदिजिरो दुंबरी जिमिधुकी जिर्वसि मिजिरिमुपसमाधाय प्रादुर्भवः
 श्रुचिरध्ययनविधिमनुविधाय मधुसर्पिर्न्यात्रिस्त्रिजुड्यादिभिर्मोक्षीर्यु कैर्मन्त्रैर्ब्राह्मणमग्निधन्वतरिप्रजापति
 मश्विनाविडुमृषिश्चसंन कारानतिमंत्रयमाणः पूर्वस्वाहेति शिष्यश्चैवमन्त्रालनेतां दुत्वा च प्रदक्षिणमग्निमु
 परिक्रामेत्। ततोऽनुपरिक्रम्य ब्राह्मणनस्वरित्वाचयेत्। शिष्यजश्चापि निष्कृजयेत्। अथेनमग्निसकाशे ब्राह्म
 णसकाशे शिष्यसकाशे चानुशिष्यान् ब्राह्मचारिणोऽश्मश्रुधारिणसत्यवादिनानिर्मसरेण शास्त्रधारि
 णां अमांसादेन सदाव्यसेविना च न वितव्यं। न च ते मधु च नाकिंचिदकार्यस्यादम्यत्राकुर्विष्टात्प्राणह
 रादिपुलाहधर्मादिनर्थसंयुक्ता द्वाप्यथा न्नदप्यणनमत्यधानेन मत्स्ययहितानुवर्तिना च शश्वद्

मेव

दितव्यं। पुत्रवद्वासवदर्पिवच्चोपचरतानुवस्त्रव्योहमनुश्रुको नावहितेनावेद्यावेद्यकारिणानस्तय
 केन नवानमनुज्ञातेन प्रचरितव्यमनुज्ञातेन वप्रविवरिता पूर्वगुवाचोपान्ना हरण्ययाशक्तिप्रयतितव्यं। कर्मसिद्धिब्रह्म
 लाजेष्वेव स्वर्गमिष्टताजिषजा गो ब्राह्मणमाहो कृत्वा सर्वपाणिभृतां शर्मणि सितव्यं प्रहरहरुतिष्ठताचोपविश
 ताचसर्वाभिराचतुराणां भारोग्यायप्रतितव्यमिति जीवितहेतोरपि चतुरेभ्यो नाजिद्रागुच्यं। मनसापि च परस्त्री
 यो नाजिगंतव्याः तथा सर्वपरस्वनिष्ठतावेषपरिच्छेदेन च न वितव्यं मष्टेना पापसहाये न मष्टहणश्रुतय
 र्म्यधम्यसत्यहितमितवचसादेशकालविचारणस्मृतिमताज्ञानोत्थानोपकरणसंयुक्तं नित्यं यत्तव वा न क
 दाचिज्जघिष्टानां राजवेषिणां वा महाजनविष्टानां महाजनवेषिणां वाथोषधमनुविधातव्यमेवमेव
 सर्वयामन्यर्थविकृतदुःष्टदुःखवशीलान् चारोपचाराणां मन्यवादप्रतिकारादीनां मुमूर्षतां च तथैव सन्निहि
 तेश्वराणां मनध्यक्षाणां वा न कदाचित्स्त्रीदत्तमा मेषमन्त्रेश्च मननुज्ञातं न व्रथि कथ्ये एतुर्कुले चानु
 प्रविष्टता विदितेनानुमतप्रवेशिना सार्वपुरुषेण संसंवीतेनावा सत्पुत्रसास्मृतिरसास्तिमितेनावेद्यावेद्यबु
 द्ध्या सर्वमाचरता सप्रगतुष्ववष्टव्यमनुप्रवेश्य च वाद्यतो वादिप्रियाणि नैकावस्यणि धातव्याम्यमन्त्रपुराणत
 एनेषु च तावेपुनचातु कुलप्रवृत्तयो वहि निश्चारयित्वा व्याहसितं चाक्षयः प्रमाणमातुरस्याननिवर्णयितव्या जी

तापि। तत्र यत्रोच्यमानमातुरस्यान्यस्यवाप्युपघाताय संपद्यते। ज्ञानवतापि च नान्यर्थमात्मनो ज्ञानेन विकल्प
 धितव्यमात्रादपि हि विकल्पमानादत्यर्थमुद्दिजं त्यक्ते। नचैव हि सुतरमायुर्वेदस्य पारं। तस्मादेष मन्त्रः शब्द
 जियोगमस्मिन्नगच्छेदेतच्चैनेकार्यमेवं न्यश्च प्रवृत्तस्य सौष्टवमनसूयतापरं शोभा गमयितव्यं कृत्वा हि लो
 को बुद्धिमतामाचार्यः शत्रुश्चाबुद्धिमतामाचार्यः शत्रुश्चाबुद्धिमताममित्रस्यापि धर्मं यश्चास्यमायुष्यं लो
 किकमित्युपदिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधाव्यं चेत्ततः परमिदं ब्रूयात्तदेव ताग्रिधिजगुरुद्वसिधन
 र्येषु तेषु समवर्तमानस्यायमग्निः सर्वरसगंधरत्नबीजानियम्य रितान्शब्देव ताः शिवायस्युरतो न्य
 यावर्तमानस्याशिवायचेति। एवं वदति वाचा र्ये शिष्यस्तथेति ब्रूयाद्यथापदे शं च कुर्वन्नध्यायो ज्ञेयो।
 न्यथा त्वनध्यायः। अध्याप्य मध्यापयन् र्द्यौर्वायेयि च क्लेशश्च ध्येन फलेयौ गमवाप्राप्त्यन्यश्चानुक्तैः श्र
 यस्क रैर्गुणैः शिष्यमात्मानं युनक्ती युक्ता वध्ययनाध्यापनविधियथावत्। संज्ञाया विधिरत ऊर्ध्वमनुवा
 र्यास्यते। त्रिषु त्रिषु जा सह जाषेत। तद्विद्ये संज्ञाया हि ज्ञानाजियोगसहर्ष करी जवति। वै शारद्यमपि जवेति
 चाग्निनिवर्तयति वचनशक्तिमपि बाधते। यश्चाग्निदीपयति। श्वसर्वश्रुते वसंदेहवतः पुनश्च वणा
 द्रुतसंज्ञायमप कर्षयति। जातसंज्ञायश्रुते चासंदेहवतो नूयो ध्या वसायमग्निनिवर्तयति। अश्रुत

पूर्वमपि च कंचिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति। ये वाचार्यः शिष्याय श्रुश्रूषवे प्रसन्नक्रमेणोपदिशति। गु
 णाग्निमतमर्थं जातं च परः परेण सह जल्यन्। वितंडेन विजिगिषुराह संहर्षति स्मात्तद्विद्ये संज्ञाया म
 निप्रशंसति कुशलाः। द्विविधा तु खलु तद्विद्ये संज्ञाया जवति। संधाय संज्ञाया विगृह्य संज्ञाया च। तत्र ज्ञा
 नविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्ति संपन्नेना कोपे नानुपहृतविद्ये नानसूय के नानुनये नानुनय
 को विदेन क्लेशं मेण प्रिय संज्ञाया एनच सह संधाय संज्ञाया विधीयते। तद्विद्ये नच सह कथयन्ति
 स्वब्धः कथयत्युच्छेदपि च विप्रब्धं पृच्छते चास्मै विप्रब्धये विषदमर्थं ब्रूयात्। नच निग्रहे जया दुर्दिने
 तनिगृह्य चैनं न हृष्ये तनच परेषु विकल्पे। नच मोहादे कांत्या ही स्याते। नचा विदितमर्थं मुनवर्ण
 येत्। सम्पत्कौ नुनये नानुनये तानुनीते च तत्र चा वहितः स्यादित्यनुलोम संज्ञाया विधिः। अत ऊर्ध्वमि
 तरेण सह संज्ञायां श्रेयसाया गमात्मनः पश्य न्यायेणैव ता वहात्या जुल्येतरं पशवरांतरं पश्वि
 शेषांश्च परीक्षेत सम्पकरीक्षेते हि बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्तिनिवृत्ति कालो ज्ञंसति। तस्मात्परीक्षामग्निप्रशं
 संतिकुशलाः परीक्षमाणस्तु खलु परावरांतरं जल्य कश्मान् जल्य क गुणो ह्येयस्क रौ श्वहोषवतश्च प
 रीक्षेत सम्पक्। तद्यथाश्रुते विज्ञानंधारणं प्रति जाहीनं वचनं शक्तिमित्येतां च उल्लेख्य श्रमस्कराणां दुर्निमा

न्यूनदोषवतः तद्यथा कोपनत्वमवैश्वर्यं चोत्तीरुत्वमनवधारणत्वमनवहितत्वमेत्येतान् दद्यान् अपि गणान् गुरु
 लाघवतः परस्यैवात्मनश्चतुलयेत्। तत्र त्रिविधः परः संपद्यते। प्रवरः प्रत्यवरः समो वा गुणविनिक्षिपातो न
 त्वेवं खलु कार्त्तमनपर्वतुखलुद्विविधा ज्ञानवती चैव मूलपर्व च। सैव द्विविधा सती। त्रिविधा वा पुनरनेक
 कारणविज्ञानेन सुहृत्परिषदुदासीनपरिषत्प्रतिनिविष्टपर्व चैति। तत्र प्रतिनिविष्टायां पर्वदिज्ञानवि
 ज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नाया अपि मूलायां वा न कथंचि केनचि सहजस्य विधीयते। मूलायां तु
 सुहृत्पर्वदिज्ञानायां वा ज्ञानविज्ञानमंतराणादीभ्यश्च सामहजनाद्विष्टे न च सहजस्य विधीयते। तद्वि
 धेन च सहकक्ष्यता आविद्धि दीर्घसंकुलैर्वा कपदंडकैः कष्टशब्देन च क्वचन क्वचनैव तत्पर्ये वा पुनः हीनते प्रतिज्ञे
 २४
 त्। पुनः श्रव्यमानः प्रतिवक्तव्यः प्रतिसंवत्सरो न वशिष्ठस्य स्वतावत् गुरुमुपासयस्व न त्वया गुरुरूपासितो
 नूनं। अथ वापर्याप्तमेतावदेव शब्दे वहि पारिहृषिकं विहृतं मुष्मदुरिति। नास्म्योगः कर्तव्यः
 कथं विदित्येवं श्रेयसा सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुः केन त्वेव ज्यायसा सह विग्रहं प्रशंसति कुशला प्रत्य
 वरेण तु समानातिमतेन वा विगृह्य जल्पता सुहृत्पर्वदिवक्तव्यमथ वाप्युदासीनपर्वदिवधान् श्रवणज्ञानवि

ज्ञानोपधारणवचनशक्तिसंपन्नाया कथयता चावहितेन परस्य दोषषाडुण्यबलमपेक्षितमं नवतिस
 मवेक्षितव्यं त्रैलोक्ये मयेतवास्य तत्र जल्पं योजयेदना विहृतसंयोगं कुर्वन् नानमवरं मयेततश्च
 नेमाश्रुविगृहीयात्। तत्र तुरवत्वीमप्रत्यवराणां माश्रुनिग्रहेन वंत्पुण्यास्तद्यथा। अतहीनं महतां सूत्र
 पाठेनातिप्रवेक्षि ज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन वाक्येन वाक्यावधारणहीनमा विद्धि दीर्घसूत्रसंकुलैर्वा कपदंडकै
 ः। प्रतिज्ञानहीनं पुनर्वचनेनानेकविधिना नेकार्थविधिना वचनशक्तिहीनमर्द्धे क्तस्य वाक्यस्या हि पणे न॥
 विशारदमप्येक एनकोपनयामासेन तिरुं वित्रासनेनान विहृतं नियमनेनेति। तत्र श्लोको॥ विगृह्य कथयेत्
 क्वायुक्तचनविधारयेत् विगृह्य नापातीव हि केना विज्ञाहमा वहेत्। नाकार्यमस्ति कुदस्य नावाच्यमपि
 विद्यते। कुशलानातिविदंति कलहं सहिताः सतासता इति। एवमेतैः रुपायैः परमवरमतिजवेष्ठाधमे
 वप्रष्टे वादे कुर्यात्। प्रागेव तु तावद्वा दधिकं कर्तुं यतेव। संधाय पर्वद्वयं मभूतमात्मनः प्रकरणमादेश
 यितव्यं। यदा परस्य नृशमर्थपुत्रस्यात्सह मथ वापरस्य नृश विपुलमानयेत्। पर्वदिवोपसंहिताया मश
 क्यमस्मानिर्वक्तुमिति तूष्णीमासीत्। एष वते पर्वद्वयं यथायागं यथाति प्रायं वादं वादमया दौ वस्थापयि
 ष्यतीति। कुतश्चैवं वादमया दौ लक्षणं नवति। इदं वाच्यमिदमवाच्यमवंसति पराजितो नवतीति। इमानि

सलपदानिनिर्णयार्थानिनिर्णयवाद्मार्गज्ञानार्थमधिगंतव्यनिर्णयवति। तद्यथा वादोपपत्त्युक्तः कर्मसामा
 न्यविज्ञापः समवायः प्रतिज्ञास्थपनाप्रतिज्ञापनाहेतुरूपन्यानिगमनमुत्तरं दृष्टांतः सिद्धांतः इत्यस्य
 मनुमानामेतिप्रमाणसंग्रहः प्रयोजनेन्यनिर्वाहजिज्ञासाव्यवसायार्थपातः सन्तवानुयोज्यमनन्येज्यम
 नुयोज्यप्रत्यनुयोज्योवाक्यदोषोवाक्यप्रशंसा। लभतेतवातीतकोलेमुपायनः पारहारः प्रतिज्ञादानिरन्यनु
 ज्ञाहेतुं तस्मिन्निर्णयस्थानमिति। तत्रवादानामयत्तरपरिणसहस्रस्वपूर्वकंविगृह्यकथयतिसवादः
 सिद्धिविधः संग्रहेणजलावितंडावातत्रपक्षान्त्रितयोर्ध्वयोर्जलाजल्यः विपर्ययोवितंडावितंडानामपरपक्षेदा
 यवचनमात्रमवाप्यगुणकर्मसामान्यविज्ञापसमवायः स्वलक्षणश्लोकस्थानेपूर्वमुक्ताः प्रतिज्ञाप्रतिज्ञानाम
 साध्यवचनयथानित्यपुरुषइति। स्थापनास्थपनानानतस्याएवप्रतिज्ञायाहेतुनिर्देशतोपन्यनिगमने
 स्थापनापूर्वहि। प्रतिज्ञापश्चास्थपनाकिंचित्प्रतिज्ञातं स्थापयिष्यति। तथानित्यः पुरुषइतिप्रतिज्ञाहेतुर
 कृतकत्वंदृष्टांतोक्ततत्कमाकाशं तच्चनित्यमुपनयोयथाकृतकमाकशं तथापुरुषः। निगमनतस्माद्वित्य
 इति। प्रतिज्ञापनाप्रतिज्ञापनानाम। अपरप्रतिज्ञायांप्रतिविपरीतार्थस्थपनायथाजनित्यः पुरुषइतिप्रतिज्ञा
 हेतुरेदियकत्वंदृष्टांतोद्यतः घटश्चेदियकः सवानित्यः। उपनयोयथाघटश्चेदियकस्तथापुरुषोनिगमनेत

२५

स्मादनित्यइतिहेतुः। हेतुर्नाप्रोपलब्धिकारणं तत्त्वत्यदमुनुमातमैतिप्रसामोपम्यमित्येवात्रिहेतुत्रिर्यदु
 पलभ्यतेतत्तत्त्वाउपन्यानिगमनेचोक्तंस्थपनाप्रतिज्ञापनावारम्यायो। उत्तरंउत्तरंनामसाध्योपदिष्टेवा
 हेतोर्वेधार्थवचनंवेधम्योपदिष्टेवाहेतोसाध्यवचनं। यथाहेतुसधर्माणोविकाराः शीतकस्याहिमाधि
 हेतुसाध्यः। हिमजिह्वोवातसंस्पर्शइतिबुवतः परोब्रूयादनुविधर्माणोविकाराः यथाशरीरावयवानां
 दाहोष्माकोप्ययततो। हेतुवेधार्थहिमजिह्वोवातसंस्पर्शइत्येतस्मिन्विपर्ययमुत्तरं। दृष्टांतः। दृष्टांतोना
 मयत्रमूर्धविदुर्षाबुद्धिसाम्येयावर्ण्यवर्णयति। यथाग्निरुष्माद्रवमुदकं। स्थिरापृथिवीआदित्यः प्रकाशइ
 ति। यथावादित्यप्रकाशस्तथासारमज्ञानप्रकाशकमिति। सिद्धांतः। सिद्धांतोनामयः परीक्षितवद्विधंपरी
 क्ष्यहेतुनिश्चयसाध्यत्वास्थाप्यतेनिर्णयसंसिद्धांतः सचोक्तः। श्रुतुर्विधः सर्वतत्रसिद्धांतः। प्रतितंनसि
 द्धांतोधिकरणसिद्धांतो। न्युपगमनसिद्धांतः। श्रुतितत्रसर्वसिद्धांतोनामसतिनिदानानिसेतिव्याध्यः सेतिसिद्धिप
 योः साध्यानामिति। प्रतितंनसिद्धांतोनामतास्मिंस्तत्रतत्त्वसिद्धे। यथाव्यज्रहोरासाः षडन्यत्रापरेष्विवास्त्य
 यान्यत्रान्यत्रषडिदियाणि। वातादिहृताः सर्वविकारायथान्यत्रान्यत्रवादादिहृताभूतादिहृताव्यसिद्धाः।
 अधिकरणसिद्धांतोनामयस्मिन्नाधिकरणनिर्णयवति। यथानमुक्तः कर्मात्रबोधिकं कुरुतोनिष्ठहृतादितिपरक
 परस्वयमानसिद्धान्यन्याय्यधिकरणे।

तेसिद्धाः कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यजावात्रवन्ति। असुपेतसिद्धांतो नामयमर्थमसिद्धमपरीक्षितं मनुपदिष्टं कं
 वावादकाले स्वयमसुपगच्छति त्रिषजस्तद्यथा। प्रथमप्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामि गुणः प्रधाना इति कृत्वा वक्ष्या
 मः कर्मप्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामि त्वयमादिश्वतुर्विधः। सिद्धांतोऽशब्दः शब्दो नामवर्णसमाप्ताया सदृष्टा
 र्थश्चादृष्टार्थश्चासत्यश्चानृतश्चेति। तत्र दृष्टार्थेनामनिर्निर्हेतुनिर्देशाकुप्यतिषड्विरूपक्रमैः प्रशाम्यति श्रो
 त्रादिसंज्ञावेशाद्वादिग्रहणमिति। अदृष्टार्थः पुनरस्ति प्रेत्यजावोस्ति मोक्ष इति सत्यसत्यो नामयथा नृतः संत्यायु
 र्वेदोषदेशाः संतिसिद्धुपायाः साध्यानां सत्कारं जफलानीति सत्यविपर्ययाच्चा नृता प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं नातद्यदात्म
 नाचं प्रियेश्वस्वयमुपलभ्यते। तत्रात्मप्रत्यक्षाः षोडशसुखदुःखेष्टादेषादयः शब्दादयस्त्रिप्रियप्रत्यक्षाः। औ
 पम्यप्रोपम्यानामयत्तदस्येनामस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रसाधनं यथायथा देहे न देहिकस्य धनुषाधनुकस्य
 धासे नारोग्यदस्येति एति धातिनामजापदे शो वेदादिदं। अनुमानमनुमानं नाम ते को युक्तापेक्षो य
 थोक्तमप्रिजरणशक्त्या बलं व्यापामशक्त्या श्रोत्रादीनि शब्दादिग्रहणेने प्रियाणीत्यवमादि। संशयः सं
 शयो नाम संशयध्वंश्च तत्त्वैश्च निश्चयो यथा किमकालमृत्युरस्ति नास्ति दृष्टाद्या युष्मद्वदुहैरुपेतास्तथा स
 क्रियाश्चासक्रियाश्च पुरुषाः शीघ्रसंगाश्चिरजीविनश्च तदुच्यते तत्त्वा संशयकिं नुखलकालमृत्युरस्ति

२६

नास्तीति। प्रयोजनं प्रयोजनं नाम यदर्थमारम्भं तज्जारं जायथा यद्यकालमृत्युरस्ति ततो हेमात्मने
 नामा युष्मैरुपचारीयश्याम्य ना युष्माणि परिहरिष्यामि कथं नु नाम काले मृत्युः प्रोक्षतेति। समन्त्रिचरे
 समन्त्रिचरे नाम समन्त्रिचरणं यथा जवेदिदमोषधमस्मिन् व्याधौ योगिकमथवानेति। जिज्ञासा जिज्ञासानामप
 रीक्षा यथा जेषजपरीक्षा तत्र कालमुपेक्ष्यतो व्यवसायः व्यवसायो नाम निश्चयो यथा वा विकलवायं व्याधिरिद
 मेवात्र जेषजमिति। अर्थप्राप्तिरर्थप्राप्तिर्नाम यत्रो केनार्थेनोक्तेनापरस्यार्थस्यानुक्तस्यापि सिद्धिर्यथा ना
 यं संतर्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्तेन वत्यर्थप्राप्तिरतर्पणसाध्यो यामिति नानेन दिवा ज्ञोक्तमिति युक्ते
 न वत्यर्थप्राप्तिर्निश्चिन्नोक्तमिति। संजवः संजवो नाम यो यतः संजवति। सतस्य संजवः यथा षष्ठ्यात
 वोगर्जस्य व्याधिरहितं हितमारोग्यस्येति। अनुयोज्यमनुयोज्यं नाम यद्यकं वाक्यदोषयुक्तं तदनु
 योज्यमित्युच्यते। सामान्ये व्याहृतेश्चैषु वा विशेषेषु वा विशेषग्रहणार्थमनुयोज्यं यथा संशोधनसा
 ध्योयं व्याधिमित्युक्ते किं वमनसाध्यो विरचनसाध्य इत्यनुयुज्यात्। अननुयोज्यमनुयोज्यं नामातो विप
 र्ययेण। अनुयोगः अनुयोगा नाम यत्र द्विद्यानां तद्विद्यरेव सह तत्र तत्रैकदेशो वापश्चापश्चैकदिशो वा
 ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनपरीक्षार्थमादिश्यते। अथवानित्यः पुरुष इति ज्ञाते सति यत्परः का हेतुरिमाह।

सोऽनुयोगः प्रत्यनुयोगः प्रत्यनुयोगो नाम अनुयोगोऽस्यानु योगोऽयथास्यानुयोगोऽस्य पुनः कोऽहेतुरिति वाक्य दो
 षः वाक्य दोषा नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनमधिकमनर्थकं विरुद्धं च। तत्र प्रतिज्ञा हेतु दोहरणोपनयनग
 मनामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं नवतियद्वय रूपविष्ट हेतुकमेकेन हेतुना साध्यते तच्च न्यूनमेतादृशे तरे एष
 कृतोपपत्तिः प्रत्यक्षेत्वा अधिकमधिकं नाम यदा युर्वेदनाम्यमाणे वा हस्यत्यमोशनसमन्यदा पुनरप्यतिसंब
 धार्थमुच्यते। यदपुनः प्रतिसंबंधार्थमपि धिरनिधीयते। तत्पुनरुक्त दोषादधिकं। तच्च पुनरुक्तं द्विविधं।
 अर्थपुनरुक्तं। शब्दपुनरुक्तं च। तत्रार्थपुनरुक्तं नाम यथा ज्ञेयजमोषधं। साधनमिति। शब्दपुनरुक्तं पुनर्ज्ञ
 षजमिति। अनर्थकमनर्थकं नाम यद्वचनमहरग्राममात्रमेव स्यात्पंचवर्गविन्नचार्यतो गृह्यते। अपार्थ
 कमपार्थक्यं नाम यदर्थवच्चापरस्पर एवायुज्यमानं यथा तक्रतक वंशकत्रविशक कर इति विरुद्धं। वि
 रुद्धं नाम यथा दृष्टं तसिद्धं तसमये विरुद्धं। तत्र दृष्टं तसिद्धं तावुक्तौ समयः पुनस्त्रिधार्यथा नवत्यायु
 र्वेदिसमयो याज्ञिक समयो मोक्षशास्त्रीक समय इति। तत्रायुर्वेद समयश्चतुष्पादं षोडशकलं ज्ञेयजमिति।
 याज्ञिक समयः आलम्बापशवर्ति। मोक्षशास्त्र समयः। सर्वभूतेषु हि सति। तत्रस्वसमयविपरीतमुच्य
 मानं विरुद्धं नवतीति वाक्य दोषः। वाक्यप्रशंसानामयथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनमधिकमर्थवदनपार्थम

२७

विरुद्धमधिकपदार्थं च। तदाक्यमनुयोज्यमिति। छलं छलं नाम परिश्रमार्थविज्ञा समपार्थववायुस्त्वमात्रमे
 वा। तद्विविधं वाक्य छलं सामान्य छलं च वाक्य छलं। नाम यथा कश्चित् ब्रूयात्तव तंत्रायं निषगिति निषग्व्याना
 हनवतंत्र एकतंत्राहमिति। परो ब्रूयात्ताहं ब्रवीमि नवतंत्राणि नवेत्यथ नवाभ्यस्तंस्तंत्रमिति निषग्व्याना
 यानवाभ्यस्तंत्रं। मनेवधाभ्यस्तंत्रं तंत्रमित्येव वाक्य छलं। सामान्य छलं सामान्य छलं नाम यथा व्याधिप्रशमना
 योषधमित्युक्ते परो ब्रूयात्सन्नाशप्रशममायेति नवानाहसनहिरोगः स दौषधं यदि च स सत्प्रशमनाय नव
 ति। सनकासः सन्नाशयः सन्नाशमाभ्यत्कासस्तेह्यप्रशमनाय नविष्यति। त्येतसामान्य छलं। अहेतुरहेतुर्नाम
 प्रकरणसमो नाम हेतुर्व्यानाशरीरादात्मानित्यः इति पक्षे ब्रूयाद्यस्मादस्यः शरीरादात्मा तस्मान्नित्यः शरीराद्यनि
 त्यमतो विधर्मिणा चानेन नवितव्यमित्येव वा हेतुः। नहियेव पक्षः स एव हेतुः संशयसमो नाम हेतुर्व्यानाशरीरादात्मा
 हेतुः स एव संशयश्चेदहेतुर्व्यानाशरीरादात्मा हेतुर्व्यानाशरीरादात्मा हेतुर्व्यानाशरीरादात्मा हेतुर्व्यानाशरीरादात्मा
 स्मादायुर्वेदे कदेशात्ताह तस्माच्चिकित्सकोयमिति। नवसंशयश्चेदहेतुर्व्यानाशरीरादात्मा हेतुर्व्यानाशरीरादात्मा
 शयहेतुः सच संशयश्चेदहेतुः। वार्यसमो नाम हेतुर्व्यानाशरीरादात्मा हेतुर्व्यानाशरीरादात्मा हेतुर्व्यानाशरीरादात्मा
 शब्दविदिति। तत्र वार्यः शब्दो बहिर्पि च वार्यः तदु नयवार्यद्विष्टत्वाद् वार्यसमोप्यहेतुः। अतीतकालमतीकालं

कार्यो निर्धातुवैषम्यं कथं धातु साम्यं कार्यफलं सुखावाप्तिः अनुबन्धसुखत्वायुः। देशान्तरात्तुरश्वाका
 लः पुनः संवत्सरश्चात्रावस्था च। प्रवृत्तिः प्रति कर्मभारं न उपायः। पुनर्निषगादीनां सोष्टवमन्निधानं च स
 म्यगिहाये स्यापयस्य विषयः पूर्वोक्तो बोधाय विज्ञेय एव। तस्मात्कारणानि निदर्शयन्तु। ननु गान्धिषु
 संसार्यसंदर्शितानि नवन्ति। तथैवानुपूर्व्या एतद्दृष्टविधं परीक्ष्य मुक्ता तस्य योयः परीक्ष्य विज्ञेय यथा च परी
 क्षितव्यं। तथा तथा व्याख्यास्यते। कारणं निषश्चित्कृतं मन्त्रे तस्य परीक्षा निषग्रामनो निषज्यतियः सूत्रार्थप्रयोग
 कुशलोयस्य चायुः सर्वथा विदितं यथा च संज्ञा च सर्वधा तु साम्यं चिकीर्षन्नात्मानं मेवादितः परीक्ष्येता तद्य
 था गुणेषु गुणतः कार्यनिर्निवृत्तिपश्यन् नृकविदहमस्य कार्यस्या निनिवर्तने समर्थो नेति। तत्रे मे निष
 गुणायै रूपपत्रा निषग्धा तु साम्या निनिवर्तने समर्थो निवति। तद्यथा। पर्यवदातश्च तता परिदृष्ट क
 र्मतादाह्यो ज्ञा च जित हस्त तोपकरणवत्। सर्वं विद्योपपन्नप्रकृतिज्ञता प्रतिपत्तिज्ञता चेति। कारणं पुनर्निषजं।
 नाम तद्वदुपकरणयोप कल्पते। निषजो धातु साम्या निनिवृत्तोपयतमानस्य विशेषतश्चाप्यपन्ने न्यः तदि
 विधं व्यपश्रय नेदात्तदेव व्यपश्रयं युक्तिव्यपश्रयं च। तत्र देव व्यपश्रयं मंत्रोष धिमणि मंगल बल्युपहार
 होम नियमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः। एतच्चैव नृषजं मंगल जेदादपि विविधमेव नवन्ति प्रव्यनूतमप्रव्यनूतं च॥

२७

तत्र यदप्रव्यनूतं तदुपायानिष्ठुतं। तद्यथा॥ नय दर्शनं विस्मापनं होत्रणं हर्षणं नृर्जनं वधं बन्धनं स्वप्नं
 संवाहनादिरमृत्तं जावोयथा क्तः। सद्युपायः। यनु प्रव्यनूतं तद्वमनादिषु योगमुपैति। तस्यापीयं परीक्षा
 । इदमेव प्रकृत्येवं गुणमेव प्रजावमस्मिन्देशे जातमस्मिन्नुता वेवं गृहीतमेवं निहितमेव मुपस्कृतमन
 यामात्रया युक्तमस्मिन्नुता वेवं विधस्य पुरुषस्येता वतं दोषमपकृष्टं पुत्रमयति। चान्यदपि चैवं विधं नृष
 जमनूतं नैना नैव नवो वैमिश्रियेण युक्तमिति। नवन्ति चात्र। आनृपः प्रायश्चित्तो यस्मिन्नुदशः सपरि कीर्तितः। अजस्रं
 जायते तत्र मधुरः सिद्धिशीतलः। येन मः समीपे देशे स्थुनित्यमा कथिता पिता। जायते म्रारसः सूत्रसिद्धिः
 लवणं स्रया अत्योदकाश्च येन नित्यं सूयं श्रुता पिता। जायते प्रायश्चित्तं नृसूदोष्म कटकोरसाः। अ
 जश्वेदाश्चापि ये देशाः प्रायश्चित्तं नित्यं सविता। कषायतिक्ते तस्योपि लायेते रुद्धशीतलो। जायते नैर्ष्ये पित्रा यो व्यक्ता
 देशेषु षड्सा। न तेषां तादृसं वीणं स्पृशेन्नाप्युपलभ्यते। यथा स्वयं नो जाता नां महा नूतविशेषता। संति
 द्युनुरसा केचि नमधुरावस संमता। यथा गोहुरको दुष्टः स्वादु रसः स्वदीर्यतः। कपित्थमसुं उद्दिष्टं तच्च
 रुद्धगुणं स्रतां हारस्कलवणेष्वेव संगतो रूद्धसंमता। सखेहाः सर्षपाश्चापि लक्षं ते कटुकोरसा।
 विशाला रसतश्चादुस्तिक्ता मुष्णगुणान्विता। उष्मा च विहता माहुः कषायारसतस्तथा। शतकार्योनि

धातुवैषम्यं तस्य लक्षणं विकाराणाम् ॥ परिहृत्य तस्य विकारप्रकृतेश्चैवो नातिरिक्तलिंगविशेषापेक्षं वि-
कारस्य च साध्यासाध्यमृदुदासल्लिंगविशेषापेक्षं मिति । कार्यधातुसाम्यं तस्य लक्षणं विकारोपशमः
परीहृत्य तस्य रूजोपशमनेस्वरवर्णयोगः शरीरोपचयो बलदृष्टिरुपचयार्थं तिलाषोरुविरोहारकालोक्तं
अव्यवहतस्य चाहारस्य सम्पन्नराणं निद्रालो तो यथा कालवैकारिकं च स्वप्नाकालेनामदर्शनं सुखेन च प्रति-
बोधने वा तन्मूत्रपुरीषवारे तसांच युक्तिः सर्वाकारैर्मतो बुद्धिं प्रियाणां चाव्यापतिरिति । कार्यफलं सुखा-
तिस्तस्य लक्षणं मनोबुद्धिं प्रियशरीरतुष्टिः ॥ अनुबंधस्तु खल्वयुस्तस्य लक्षणं प्राणैः संयोगः । देशो नू-
मिरातुरश्चातनमूमिपरीक्षा ॥ आतुरप्रतिज्ञाता हेतोश्चास्पादौषधपरिज्ञानाह तो वा तत्र ता वदियमा-
तुरपरिज्ञानहेतोस्तद्यथा कस्मिन्नयं नूमिदेशजातः समृद्धाव्याधितो वेति । तस्मिंश्च नूमिदेशे मनु-
ष्याणामिदमाहाजातमिदं विहारजातमेतावन्नलमेवंविधं सत्वं । स्यात्तमेवंविधो दोषो नक्तिरिय-
मिमेव्याधयोहितमिदमहितमिति प्रायोयदहं न औषधं । औषधपरिज्ञानहेतोस्तु खलुकल्पेषु नूमि-
परीक्ष्यावक्ष्यते । आतुरस्त्वरलुकार्यदेशस्तस्य परीक्षा आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोर्वास्तु खलुकल्पे-
षु स्यान्न दोषप्रमाणविज्ञानहेतोर्वा तत्र ता वदियं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्दोषप्रमाणनुरूपो हि

३०

नैष ज्यप्रमाणविकल्पो बलदोषप्रमाणविशेषापेक्षो न वेति । सहसद्यतिबलमौषधमपरीहृत्य कप्र-
युक्तमल्पबलमातुरमतिपातये नद्यतिबलाभ्याग्रेयसौम्यवायव्याभ्यामौषधान्यग्रिहारशस्त्रकर्माणि
वाशकं तस्य बलैः सौदुमविषयातितीक्ष्णवेगत्वा विप्राणहराणि स्युरितरञ्चैव कारणावक्ष्यमाण-
हीनबलमातुरमविषादकरैर्मृदुसुखसुकुमारप्रायेरुत्तारात्ररगुरुभिरविन्नमैरनात्मयकैश्चोपचरं
व्यापधैर्विशेषतश्च नार्यः स्ताद्यनवास्थितमृदुविट्टतविक्रच हृदयाः प्रायः सुकुमार्यो बलाः परसंस्त-
न्याश्चातथा बलवधीपरिगतस्य बलमौषधमपरीहृत्य युक्तमसाधकं न वेति । तस्मादातुरं परीक्षेता प्रक-
तितश्च विकृतिश्च सारतश्च संहननतश्च प्रमाणतश्च सात्त्विकतश्च सत्वतश्चाहारशक्तिश्च व्यायामश-
क्तिश्च वयसश्चेति । बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोस्तस्मै मानप्रकृत्यादीन् ज्ञातवाननु व्याख्यास्यामः । त-
द्यथा शुकशोणितप्रकृतिकालगजाश्चायप्रकृतिमातुश्चाहारविहारप्रकृतिगर्जशरीरमपेक्षते । एता-
नि हियेन येन दोषेण अधिकतमेनैकेनानां कनवासमनुबध्यं ते तेनातनदोषेण गते निबध्यते तस्मात्
सासादोषप्रकृतिरुच्यते । मनुष्याणां गजादिषु हृत्ता । तस्मादातलाः प्रकृत्या केचित्पितृलाः । श्लेष्मा एलाः के-
चित्संसृष्टाः केचित्समधातवः प्रकृत्या न वेति । तेषां लक्षणानि व्याख्यास्यामः । श्लेष्मा हि सिग्धश्छिद्रमृदु

मधुरसारसापमंदस्मितगुरुशीतविष्टिलाः। तस्य स्नेहात्। श्लेष्मलाः स्निग्धागाः। अदृष्टत्वात्स्नेहागाः मृदुत्वा
दृष्टिमुखमुकुमारावदातगात्रामाधुर्यात्प्रभूतशुक्रव्यापत्त्याः सारत्वात्सारसंहतस्थिरशरीराः सापत्वादुपनि
तपरिपूर्णसर्वगात्रामंदत्वात्तदचष्टाहारमाहाराः स्नेमित्यादशीघ्रांरंभेक्षेत्रविकारागुरुत्वात्सारविष्टिलाव
स्थितगतयः शीत्यादलदुर्गुणा संतापखददोषाविज्ञातत्वात्सुप्तिष्टसारबंधसंधानास्तथाष्टत्वात्प्रसन्नदर्शना
ननाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वराश्च नवंति। तएवंगुणयोगात्तु श्लेष्माणबलबौतावसुमंतोविद्यंतोजस्मिन्नायु
ष्मंतश्च नवंति। स्वप्नेचस्वेतवसन्नवनसुकुमारकङ्कलधरापुलीनरमणीयायानिरुपाणिपश्यति। श्लेष्मा
हराणंचेषामुपशयोविपरीतानां वा नुपश्यति श्लेष्मप्रकृतयः। पित्तमुष्मंतीक्ष्णप्रवंविस्त्रमसुकटुकंच
तस्योष्मापित्तलान्नवंत्युष्मस्तुकुमारावदातगात्राप्रभूतपित्तसंगलितलकापिडकाः द्युमिपासावे ३१
तः क्षिप्रवलिपलितरकलित्यदोषाः प्रायोमृदुसंधिबंधमांसाः द्रव्यकपिलाश्मश्रुलोमकेशास्त्रैक्ष्णानीक्ष्ण
पराक्रमास्तीक्ष्णगूयः प्रभूताशनपागाः केशासहिष्णवंदश्रुकावत्वाच्छिथिलमृदुसंधिबंधमांसाः प्रभूतसृष्टस्वेदमू
त्रपुरीषाश्चविस्त्रत्वात्प्रततप्रतिवहः कक्षास्मशिरः शरीरगंधाः कटुमृत्वादलशुक्रव्यापत्त्याः। तएवंगुणयोगात्तिलला
मध्यबला मध्यायुषोज्ञानवित्तोपकरणवतश्च नवंति। वातस्कुरुलघुचपलबहुशीघ्रशीतपरुषविशदः तस्य रोह्या

वातलारुह्यापवितात्प्रशरीराः प्रततस्कुरुलघुचपलमित्रसक्तजर्जरस्वराजागरुकाश्च नवंति। लघुत्वाच्च
चपलगतिचेष्टाहारमाहाराश्चलत्वादनवस्थितसंध्यस्थिभूह्नोष्टजिकेशिरः स्कंधपाणिपादाः बहुत्वा
बहुलापकंडराशिराप्रतानाः शीघ्रत्वाच्छीघ्रजीमारंभेक्षेत्रविकाराः शीघ्रोत्रासरागविरागाः श्रुतग्राहिणो
त्यस्मृतयश्चोत्थाशीतासहिष्णवः प्रततशीतकोदेषकस्तेजाः पारुष्यात्परुषकेशाश्मश्रुनखदशनवद
नपाणिपादांगाः वैशद्यामुटितांगावयवः सततसंधिगृह्णामिनश्च नवंति। तएवंगुणयोगात्तलाः प्रायो
णाल्यत्वात्श्वत्यायुषश्चात्यसाधनाश्चाल्पापात्माश्चधन्याश्च नवंति। संसर्गांसंस्पृष्टलक्षणसर्वगणसमुदितस्तुसम
त्वात्वातवो नवंतीत्येवंप्रकृतितः परीक्षेताविकृतितश्चेति विकृतिरुच्यते विकारस्तत्रविकारहेतुदोषरूप
प्रकृतिदेशकालबलविशेषावर्जितश्च परीक्षेतामहंतरेण हेत्वादीनां बलविशेषाद्याधिबलविशे
षोऽधिबलविशेषोपलब्धिः। यस्य यस्य हि व्याधिर्दोषरूपप्रकृतिदेशकालसाम्यं नवंति। महच्चहेतु
लिगबलसम्याधिर्बलवान्नवंति। तदिपर्ययाच्चात्यबलामध्यबलस्कृष्ट्यादीनामध्यन्यतमसामान्या
हेतुलिगमम्यबलत्वाच्चोपलभ्यते। सारतश्चेति। साराण्याष्टोपुरुषाणंबलमानविशेषज्ञानार्थमुपदि

श्यति तवया तत्र क्रमांसा महेस्मिन् जशुक सत्वानीति । तत्र सिद्धिश्च मृदु प्रसन्नसूक्ष्माणां जीरमुकु
 मारलोमसप्रभेदवचत्वात् । त्वक्सारणं ससारतामुषमुदग्रतां मेधां मनस्विनं सौकुमार्यमनतिबलमूके
 शसहिष्ठतां वाचष्टे । शंखललाटि कृकाटिकादीगड हजुग्रीवास्कंधोदरवद्धा कक्षापाणिपादसंधयः स्थि
 रगुरुमांसोपचिता मांससाराणां । सासारता ह्यमांश्चतिमलो ल्यं विन्नं विद्यां सुरवमार्जवमारोग्यं बल
 मायुश्च दीर्घमाचष्टे । वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदंतौष्टमूत्रपुरीषेषु विशेषेण स्नेहो मदेः साराणां सा सा
 रतान्ते तैश्चैव मुखोपजेण प्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारतोमाचष्टे । यास्मिं गुल्फजान्वरन्निजनुवि
 बुकशिरः पर्वस्तूलस्थि नखदंताश्च । स्थिसाराः सासारतातिमहेसाहाः क्रियावंता केशसहाः सा
 रस्थिरशरीरा जवेत्याद्युष्मा तश्च तन्वा बलवंतश्च सिद्धवर्णस्वराः स्तूलदीर्घवृत्रसंधयः मज्जासाराः
 स्ते दीर्घाद्युषो बलवंतश्च तः विज्ञानविज्ञापनाः समानजाजश्च नवंति । सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः दीरगुण
 लोचनाश्च प्रहर्षवज्रलाः स्थिग्धृत्तसार समसंहतशिरवरदशनाः प्रसन्नसिग्धवर्णस्विराः भ्राजिष्ठा
 वो महास्फिजश्च शुकसारः स्त्रीप्रियोपजोगा बलवंतः सुरवारोग्यचित्ते श्वर्यसमानाः फलजातश्च नवंति ।

३२

स्मृतिमंतोऽशक्तिमंतः कृतज्ञाः प्राज्ञाः श्रुचयो महोसाहा दक्षाधीराः सुखिरो ग्यवित्तैश्चैव परविक्रान्तयो
 धिनस्त्यक्तविषादाः स्ववस्थितगतिगंजीरबुद्धिचेष्टा कल्याणान्निविदेशिनश्च स तसारास्तेषां स्तूलल
 क्षणैरेव गुणव्याख्याताः । तत्र सर्वैः सारैरुपेताः पुरुषा जसतिबलाः । परं गौरवयुक्ताः केशसहाः सर्वरिं जे
 षात्मनिजातः प्रत्याशा कल्याणिनिवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनादसिग्धगंजी
 रमहास्वराः । सुखैश्चर्यवित्तोपजोग समानजाजो मंदजरसो मंदविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णपत्ताश्चि
 रजीविनश्च नवंति । अतो विपरीतास्त्वसाराः । मध्यानां मध्येः सारविशेषैः गुणविशेषाः व्याख्याता इति ।
 साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञापनार्थमुपदिष्टा नवंति । कथं न शरीरमात्रदर्शनादेव निषङ्गत्वा
 दयमुखोदयमुपचितत्वाच्चलवानयमल्यबलः कृशत्वादयं बलवान्महाशरीरत्वादयमल्पशरीरत्वादुर्बल इ
 ति दृश्यं तेद्यल्पशरीराः कृशाश्चैकबलवंतस्तत्र पिपीलिकाभारहरणं मसिधिरतश्च सारतः परीक्ष्यत्सुकं ।
 सन्नहतश्चेति संहननसंघातः । संयोजनमित्येकोऽर्थः । तत्र सुविज्ञेयता स्थि सुबद्धसंधिस्तु निविष्टमांसोपाणि
 तं सुसंहननं शरीरमुच्यते । तत्र सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवंतो विपर्ययेण ल्यबलाः प्रवरावरमध्यन्वा सह
 ननस्य मध्यबला नवंति । प्रमाणतश्चेति शरीरप्रमाणपुनर्यथा स्वेनां गुलप्रमाणेनापदेक्ष्यते । उच्छेधविस्त्रा

रायमैर्यथाक्रमं। तत्रपादौचतुर्दशंगुलौजंघेत्वष्टादशंगुलोषोडशंगुलपरिक्षोपजानुनीचतुरंगुलेषोडशंगुलपरि
 क्षेपे। त्रिंशदंगुलपरिक्षेपावष्टादशंगुलावृत्त। षडंगुलौजंघेदीर्घोवष्टांगुलपरिणहोषडंगुलदीर्घोफः पंचांगु
 लपरिणहं द्वादशंगुलविस्तारोनागः। षोडशंगुलविस्तारकटीदशंगुलचस्त्रिशिराद्वादशंगुलमुदरादशंगुल
 विस्तीर्णं द्वादशंगुलायसेधमुराद्यंगुलं रुदयमष्टांगुलौस्कंधोषडंगुलावंसौ। षोडशंगुलोपपाणि। हस्तौ द
 शंगुलौ। कक्षावष्टांगुलौ। त्रिकं द्वादशंगुलमुसेधं अष्टादशंगुलसेधं षष्टाचतुरंगुलौछेधावविंशत्यंगुलप
 रिणहशिरोधराद्वादशंगुलोसेधंचतुर्विंशत्यंगुलपरिणहमाननं। पंचांगुलमास्यं विबुकोष्टवर्णद्वि म
 ध्यनासिकाललाटेचतुरंगुलोषडंगुलोसेधं द्वात्रिंशदंगुलपरिणहं शिरःशिरः। एथत्केनागावयवांनामानमु
 क्तंकेवलंपुनःशरीरमंगुलिपर्वणिचतुराशीतिस्तदायामविस्तारसमंसममुच्यते। तत्रचायुर्बलमोजःसुखमे
 श्वर्यंविभक्तिमिष्टाश्चमरेजावाजवंत्सायन्ताः प्रमाणवतीशरीरे। विपर्ययस्तुहीनेधिकेवा। सात्म्यतश्चेतिसात्म्यना
 मतत्वात्साततो नोपसेव्यमानमुपशे। तत्रयेष्टतद्दीरतैलमांसरससात्माः श्वतेबलवंतः। केशसहाश्विर
 जीविनश्चतवंति। रूह्यसात्माः पुनरेकरससात्माश्चतेप्रायेणव्यबलाश्चकेशसहाश्वत्सासाधनाश्चनवं
 तित्वामिश्ररससात्मास्तुयेतेमध्यबलाः सात्म्यनिमित्ताता भवंति। सत्वतश्चेतिसत्वमुच्यते। मनस्तच्छरीरस्यतत्रि

33

ताः स्वलास्तेसारिषपदिष्टास्वल्पशरीराद्यपितेनिजांगुनिमित्तासुमहतीपिपीडास्वव्यादृश्यंतेसत्वगु
 णवैशेष्यात्। मध्यसत्वास्तुपरानात्ममुपधायसंस्तनयं त्यात्मनात्मानं परैर्वसिस्तसंते। हीनसत्वास्तुनात्मना
 नपरैः सत्वबलंपरिशकां तउपस्तंजयितुं महाशरीराद्यपितेस्वल्पानामपिवेदनानामसहादृश्यंते। संनिहित
 भयशोकलोभमोहमानारौद्रमैरवदिष्टबीजैश्च विकृतसंकथास्वपिच पशुपुरमांसशोणितानिचविह्वविषा
 दवैवर्ण्यमूर्ध्निनादज्जमप्रपतनानाममयतममवाप्तुवंत्यथवा मरणमिति। अहिरशक्ति तश्चेत्याहारशक्तिर्बैश्वर्य
 वहारशक्ताजरणशक्ताचपरीक्षाबलायुषीद्याहारयज्ञेय्यामशक्ति तश्चेति। व्यायामशक्तिरपि। कर्मशक्तापरीक्ष्या
 कर्मशक्तायुनीयते। बलं त्रैविध्यं। वयस्तश्चेति। कालप्रमाणपेक्षिणी हिशरीरावस्थवयोनिधीयते। तद्योय
 थास्तूलोत्तेदेनत्रिविधं बलमध्यं जीर्णमिति। तत्रबालमपरिपक्वधातुमजातमंजनं सुकुमारमकेशसहमर्ण
 बलं श्लेष्मधातुप्रायमाषोडशवर्षविवर्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणवस्थितसत्वमात्रिंशद्वर्षमुपदिष्टं। मध्यं
 पुनः समत्वागतबालवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानसर्वधातुगुणं बलस्थितमव
 स्थितसत्वमविशीर्यमाणगुणं पितृधातुप्रायमाषष्टिवर्षमुपदिष्टं। अतः परंपरिहीयमाणधातिंद्रियबलवी
 र्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानज्ञसमानधातुगुणं वायुं धातुप्रायक्रमेण जीर्णजीर्णमु

मुच्यते। आवर्षशतं रत्नं युषः प्रमाणं। यस्मिन् काले सति पुनरधिका न वर्षशतजीविनो मनुष्यास्तेषां विकृति
 वृत्तैः प्रकृत्यादि बला बलविशेषो रायुषौ रायुषो लक्षणं तत्र प्रमाणं मुपलभ्य सत्त्वं विज्ञेयं देवं प्रकृत्यादीनां
 विकृतिवज्जनिनां वा नां प्रवरं वरं मध्यविभागेन बलविशेषं विज्ञेयं विकृतिबलत्रैविध्यं न तु दोषबलं त्रिविधं मनु
 मिमीता। ततो जैषज्यस्य तीक्ष्णमृदुमध्यविभागेन त्रित्वं विज्ञेयं यथा दोषं जैषज्यमवधारयेदित्यायुषः प्रमाणं ज्ञानहेतोः पु
 नरिन्द्रियेषु जाति सूत्रीयेन लक्षणं न्युपदेक्ष्यते। कालः संवत्सरश्चानुराचस्थन्वा तत्र संवत्सरोद्दिधा त्रिधा षोडशदशाधा
 न्नयश्चातः प्रविज्ञेयते। तत्र कार्यमस्मिन् समीक्ष्य तत्र खलु तावत्षोडश प्रविज्ञेयं कार्यं मुपवेक्ष्यते हिमं ते ग्रीष्मं वर्षांश्चेति
 त्रीतोऽवर्षलक्षणं स्वयंकृतवः। तेषामुत्तरे त्वितरे साधारणलक्षणं स्वयंकृतवः प्रावृष्टरणोद्धसंत इति तत्र षट् डि
 ति प्रथमप्रविष्टः कालस्तस्यानुबंधो वर्षाः। एवमेतैः संशोधनमधिकृत्य षड्विंशत्येकं तव स्तत्र साधारणलक्षणेषु
 त्रिष्टुतेषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते। निवृत्तिरिचरेषु साधारणलक्षणं हिमं दशीतोऽवर्षत्वात् सुखतमाश्च तव
 त्यविकल्पकाश्च शरीरोपधाना मितरेषु पुनरत्यर्थं त्रीतोऽवर्षत्वाद् दुःखतमाश्च तव इति। विकल्पकाश्च शरीरो
 पधाना तत्र हेमं ते इति मात्रं त्रीतोऽपह तत्वा शरीरमसुखोपपन्नं न वत्यति त्रीतवा ताध्याता गतिदरुणी भूता
 दोषा जैषजं पुनः संशोधनार्थं मुष्मसजा वंशीतोऽपह तत्वा नंदवीर्यत्वमापद्यते। तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमिति

३४

योगाद्योपपद्यते। शरीरं वा तोपप्रवाय। ग्रीष्मे पुनर्नृशोऽस्तीक्ष्णोऽपह तत्वा शरीरमसुखोपपन्नं न वत्युष्ममुष्मवा
 तातया त्मानमति शिथिलमत्यर्थं प्रबलीनदोषं जैषजं पुनः संशोधनार्थं मुष्मस्वजा वमुष्मानुगमनात्। तिग्मतरत्न
 मापद्यते तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमति योगाद्योपपद्यते। शरीरं पिपासोपप्रवाय। वर्षासु तु मेघजालो वनते गू
 ढा कंच दतारं धाराकुले वियति नू मौपंकजलपटलसंघट्टाया मत्यथेपि किं न शरीरेषु नृतेषु विहतस्वजा वेषु च के व
 लोऽप्यध्यामेषु तोयानुगतमारुतोऽपह तेषु गुरुप्रवृत्तानि वमनादीनि न वेति। गुरुसमुत्थानतमानि व शरीराणि त
 स्माद्वमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते। वर्षाजिगा तेषु कृतुषु जा वेदात्ययिकं। कर्मात्यायिकेषु नः कर्माणिकाममूर्तुं विकल्प
 कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतजैषजं संयोगसंयोगसंस्कारप्रमाणं विकल्पेनोपपाद्य प्रमाणं वीर्यस
 मं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्ने नावहितः। आनुरावस्था स्वपितुरवलु कार्यत्कार्यप्रतिकालाकालसंज्ञातद्वय्या
 अस्यामवस्थायामयं जैषज्यस्याकालः कालः पुनरन्यस्येत्येतदपि न वत्यवस्थाविशेषेण तस्मादा नुरावस्थापिकार्या
 कार्यप्रतिकालाकालसंज्ञातस्य परीक्षा मुहुर्मुहुर्नुरस्य सर्वावस्थाविशेषा वेदुं। यथा वज्रपक्षोपयोगार्थं नृशतप
 पती त कालमप्राप्तकाले वा जैषज्यगुणसुन्यमानं यो गिकं न वेति। कालो हि जैषज्यस्य योगपथापि मज्जिनिवर्तयति।
 षट्त्रिंशत्पतिकर्मसमारंभः तस्य लक्षणं निषण्णधनु रपरिचारकाणां क्रिया समायोगः। उपायः पुनः निषणादीनां सा

एवमभिधानं च सम्यक् तस्य लक्षणं निषादीनां तु यथोक्तगुणसंपदेशकालप्रमाणसात्त्विकक्रियादिभिश्च सिद्धिकारणैः
 सम्यगुपपादितस्यैव धर्म्यावचारणमिति। एवमेतौ दशपरीक्षाविशेषाः पृथक् पृथक् परीक्ष्य तद्व्याजवेति। परीक्षायां स्त
 खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानं प्रतिपत्तिर्नाम यो यथा तावः प्रतिपन्नव्यस्तस्य तथा नुष्ठानज्ञानं। यत्र तखलु वमनोदीनो मृद
 त्रिस्तब्धासतः सिद्धिस्तत्र कालमुपदेक्ष्यामः। प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु खलु गुरुलाघवसंप्रधार्य सम्यगध्यवस्येद
 न्यतरधिष्ठायं संतिहि व्याधयः। अत्रैषू अर्गापि वादैर्कै रूपकमं प्रति निर्दिष्टास्तसंप्रधार्य सम्यगध्यवस्येदित्युक्तं। या
 नितरखलु वमनादिषु जेषजप्रव्याण्युपयोगं गच्छति। तान्यनुव्याख्यास्यामः। फलजीमूतके द्वाकुधामार्गवकुटस्थ
 जकृतवेधनफलानि। फलजीमूतके द्वाकुधामार्गवचपत्रपुष्पाणि च। अत्र खलु वदृक् कमदनस्वादुकंटकपात्रपा
 टलिकैः। शङ्खमूर्कसप्तपर्णनक्तमालपिचुमंदपटोलसुरवचीगुडुविचित्रकसोमवल्कंधीपिसिग्रमूलकषायैश्च
 मधुमधुककोविदारककर्बुदारनीपनिचुलबिंबीसणपुष्पीप्रत्यकुष्मीकषायैश्च। एता हरेणुप्रियंगुपृथ्वीका क
 स्त्रुबुरुतेबरुनलदहीवेरतालीसोशीरकषायैश्च। सुमनासौमनसायिनीहरिद्रादरुहरिद्रादृष्टीवपुनर्नवाम
 हासहाकषायैश्च। शाल्मलीशाल्मकश्रीपर्णीनप्रपण्यारावणीउपोदकोदालकवेधनराजादनोपवित्रागोपीशृंगाटि
 काचित्राजिश्च पिप्पलीपिप्पलीमूलव्यवित्रकशृंगवेरसर्षपफालितहीरलवणोदकैश्च यथोपलानं यथेष्टं वाष्पसंस्कृ

३५

त्वचर्त्तिक्रियाचूर्णनवलेहस्नेहकषायमांसरसयवागुयूषकां बलिकाहीरयपेयान्मोदकानाम्। नरकप्रका
 रान् विविधानयथोक्तान् अनुविधाया तथा हं चमनाहयिदद्याद्विधिवद्वमनमिति कल्पसंयहो वमनद्रव्याणां कल्प
 स्त्वेषां विस्तरेणोत्तरकालमुपदेक्ष्यामः। विरेचनद्रव्याणितुष्यामात्रिदृक्चतुरंगुलतिलतिल्वकमहाहृकहसप्तलांशवि
 नीदिति प्रवृत्तीनां हीरमूलत्वकपत्रपुष्पफलानियथायोगमेतैश्चैव हीरमूलत्वकपत्रपुष्पफलैर्विहृत्ता विकृतैर
 जगंधाश्च गंधाऽजशृंगीहीरिणीनीलिनीक्लीतककषायैश्च प्रकीयेदिकीर्यमिसूरविदालाकंपिच्छकविडंगगवाक्षीक
 षायैश्च सीधुसुरासौवीरकतुषोदकमौरयमेदकमदिरादुग्धधान्याम्लबकुलबदररवर्जरककंधुसीधुजिश्चादधि
 दधिमंडोदप्रिश्च गोमहिषजावीनां च हीरमूत्रैर्यथोपलानं यथेष्टं वाष्पसंस्कृत्य चर्त्तिक्रियाचूर्णनवलेहस्नेह
 कषायमांसरसयूषकां बलियवागुहीरयकल्पस्त्वेषां विस्तरेणोत्तरकालमुपदेक्ष्यामः। आस्थपनेनूयिष्टकल्याणि
 द्रव्याण्यनियोगमुपयंतितेषु तेष्ववस्थां तरेषां तुराणां तानि द्रव्याणि नाम तोविस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरिसंख्ये
 यानि स्फुरतिबहुत्वादिष्टान् तिसंक्षेपविस्तरोपदेशस्तत्रैष्टं च केवलं ज्ञानं। तस्मात्प्रसतएवामत्र व्याख्यास्याते। र
 संसंगमसंवायविकल्पविस्तरोद्येषामपरिसंख्येयसमवेतानां रसानां मंगांश्च बलविकल्यातिबहुत्वात्तस्माद्द्रव्याणां
 चैकदेशमुदाहरणार्थं रसेषु नुविन्यत रसे केवस्येन च नामलक्षणार्थं षडास्थापनं संस्कारसतो विन्यत व्याख्यास्यते।

यत्रुत त्वद्धिमास्थाय नमेकर समित्या च दृते निषजस्तदुर्लभतमं संसृष्टरसं यिष्टत्वा प्रव्याणं तस्मान्मधुराणि
 चमधुरप्रायाणि चमधुरप्रजावप्रायाण्यपि चमधुरस्कंधे मधुराण्यैव कृत्वोपदेश्यंते। तथेतराणि प्रव्याणि। तद्य
 था जीवकर्षजकौ जीवती वीरा वामलकी काकोली हीरका कोली मुजपणी मषपणी प्रशीपण्यं शतपणी मधुपणी
 पीलुपणी मेदामहामेदा कर्कटशृंगी शृंगाटिका छिन्नरुहा छत्राति छत्राश्रावणी सहदेवा विश्वदेवा शुक्ला हीरशु
 क्ला वलाति बलाविदारी हीरविदारी क्षुद्रसहामहासहा सहस्रगंधा शृंगंधापयस्या वृश्ची वपुनर्नवा वृहती कंठकारिके
 रदोसूक श्वदंष्ट्रा मोरटसंहराशतावरी शतपुष्पा मधुकपुष्पी यष्टी मधुकमधूलिका मृद्धी कार्जूरपरुषकात्मगुप्ता पु
 क्रबीजक सेरुकाराजदनराजकशेरुका कालकतक कास्यशीतपाकोदनपाकी तालरज्ज्वर मस्तके हिंदु बालिका
 दर्भकुशकाश शालिगुं प्रकटशरमूलराज वृहव कर्ष श्योक्ता घरहाजार वाजीवनत्रपुष्पती रूपत्री हंसपादिका कनासा
 कुक्षिगाही हीरवल्ली कपोतवल्ली गोपवल्ली मधुवल्ली सोमवन्यतेषां मेवं विधानां वा न्येषां मधुरवर्गपरि संख्याता ना
 मोषध प्रव्याणं छेद्या निरंबुड वछे दयित्वा नोद्या निचाणु शो ने दयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालिता यां स्थाव्यं समा वा
 प्यपय सार्धे दके नाभ्या सिच्य साधये दद्यात् संततमेव घटये सुस्पृश्यं कृतमूयिष्टं न सिगत रसेष्वेषधे पुपय सिचा उपदे ग्धे
 स्थाली मवहृत्य सुपरिपूतपयः सुखोष्णं घृत तैलवसामडा फालितोपहिते सुखोष्णं बस्ति वातविकारिणे विधिज्ञो विधिं व

३६

दद्याच्छीतं तु मधु सर्पिणा मुपसंस्कृत्य पित्र विकारिणे दद्यादिति मधुरस्कंधः। आम्नात्त कलकुचकरमर्दवृक्षमा
 मुवेत सकुलबदरदाडिममा तुलिंगां गंडी रामलकमालती तमाली काशीतकंदं तशेटे रावतककोशमधान्वा नानाफ
 लानि पत्राणि वाम्नातका शंतक चांगेरी एणं चतुर्विधानां चाम्नी कानां द्योश्च कोलयोः ताम्रशुक्लयोर्दयोश्चैवं शुक्लाम्नी
 कयोर्नाम वन्ययोगात् सर्वप्रव्याणि च सुरासौ वीरक तुषोदक मैरेय मेदक मदिरा मधुसीधुशुक्ला दधि मंडोदश्चित्। धा
 न्यमूनिन्येवं विधानां चान्येषां मधुवर्गपरि संख्याता नामोषध प्रव्याणं छेद्या दि रंबुड शछे दयित्वा नोद्या निचाणु
 शो ने दयित्वा प्रव्यैः। स्थिराण्य च सिच्य साधये त्वोपसंस्कृत्य यथा वतैलवसाम्य जुल वण फालितोपहिते सु
 र्वोष्णं बस्ति वातविकारिणे विधिज्ञो विधिं व दद्यादित्युक्तस्कंधः। सैंधवं सौवर्चल कालविटपाकोत्तक
 थबालकैलमौलमौलकसौ मुद्ररामको निहोषरपाथे पाटले पकपांशुजातीये वंपकाराणि चान्या नि
 लवणवर्गपरि संख्याता न्येतान्यमू पहितान्युष्माद कोपहितानि स्नेहवंति सुखोष्णं बस्ति वातविकारि
 णे विधिज्ञो विधिं व दद्यादिति लवणस्कंधः। पिप्पली पिप्पली मूलहस्ति पिप्पली मूलचम्य चित्रक शृंगवे
 रमरी च जमोदा र्क्षा कविटंग कुसुं वृक्षपिलु तेजवत्येला कुष्ठज हत कास्थि हिं ग किलि मुमूलक सषपल
 शुनकरंज शिशु शिशु कमधु शिशु कषर पुष्पी नूस्तृण कसु मुखे सुरस कुठेर क कंडीर कालमालकपर्णी स

हवकफण्डिकाहारमूत्रपित्तानीत्येवंविधानांचामेषांकटुकवर्गपरिसंख्यातानामौषधप्रव्याणछेद्यानिखं
 डशच्छेदयित्वागोमूत्रेणसहसाधरत्वागोमूत्रेणसहसाधयित्वापसंस्कृत्ययथान्मधुतैललवणोपहितंमुखोष्णं
 वस्त्रिभ्रष्टाविकारिणोविधिज्ञोविधिवदद्यादितिकटुकस्कंधः।वदननलदं कृतमालनकमालनिंबतुंगविंबितुंगीवु
 ककुटजहरिद्रादारुहरिद्रामुस्तमूर्वाकटुकरोहिणीत्रायमाणकिराततिकंकरवीरकैंबुककंपिह्नवृषमंडूकपर्णी
 ककैटुकवातार्ककशककाकर्मभ्वीकारवेष्ट्रीकाकोदुंबरीकासुर्यतिविषापटोलकुलकपाठागुडूचीवेनाश्रावतस
 विकंकवेतेकुलसोमवक्त्रसप्तपर्णमुमनाकावल्लुजवचातगरागुरुजिचैरोशीराणीत्येवंविधानांचामेषांतिकवर्ग
 परिसंख्यातानामौषधप्रव्याणछेद्यानिखंडशच्छेदयित्वात्रेद्यानिवाणशोभदयित्वाप्रक्षाल्यपानीयायेनाम्ना
 सिच्यसाधयित्वापसंस्कृत्ययथावन्मधुतैललवणोपहितंमुखोष्णं वस्त्रिभ्रष्टाविकारिणोविधिज्ञोविधिवदद्या
 छीतंतुमधुसर्पिण्यामुपसंस्कृत्यपित्तविकारिणोचविधिवदद्यादितितिकस्कंधः।पियंवदनंताम्रास्थ्यात्वम्वष्ट
 कीकटदंगरोध्रमोचरससमं गाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेसरजम्बाम्रप्लवटकपीतनोदुंबराश्वत्थनद्यातकाशं
 तकशिरीषशिंशपासोमवल्कतिंदुकपियालबदरीखदिरकदरसप्तपर्णस्पंदनार्जुनासनारिमेदैलवालुकपरि
 पेलवकदम्बकसध्नकीजिगिरिणीकाशकशेरुकाराजकशेरुकाकद्वलवंशपद्मकाशोकसालधवसर्जिर्जश

३९

एशबरखपुरस्वशमीचरकमाचीकुतुंगाजकणस्फुर्जकबित्रीतककुंजीकपुष्करबीजविशमृणालतालखर्जुर
 तरुणानित्येवंविधानांचामेषांकषायवर्गसंख्यातानामौषधप्रव्याणछेद्यानिछेदयित्वात्रेद्यानिवाणशोभेद
 यित्वापानीयेनाम्ना सिच्यसाधयित्वापसंस्कृत्ययथावन्मधुतैललवणोपहितंमुखोष्णं वस्त्रिभ्रष्टाविकारिणोविधि
 ज्ञोविधिवदद्यात्।शीतंतुमधुसर्पिण्यामुपसंस्कृत्यपित्तविकारिणोदद्यादितिकषायस्कंधः।तत्रश्लोकोषडू
 गीःपरिसंख्यातायएतेरसत्रेदताः।आस्थापनमन्त्रिषेततारुदद्यार्श्वयोगिकान्।सर्वशोहिप्रणिहितान्सर्वरोगेषुजानताः।स
 र्वरोगान्नियच्छंतियमज्ञास्थापनंमतायेषांप्रशान्त्यर्थेनयेपरिकीर्तिताः।प्रथमवर्गाधिकाराणतेषांतेपरिकोपनाः।इति
 षडास्थापनस्कंधारसातानुज्यप्यारम्भातास्त्रिज्योतिषबुद्धिमान्यपरिसंख्यातानामपियद्वयमयोगिकंमन्येताः।
 तत्रदपकर्षतयच्चानुक्रमपियोगिकंमन्येततद्विदध्याद्वर्गमपिचवर्गोणोपसृजेदेकमेकेनानेकेनवायुक्रिप्रमा
 णीकृत्यप्रचरणमिवनिहुकस्यबीजमिवकर्षस्सूत्रंबुद्धिमतामल्पमथनलज्जानायनवति।तस्माद्बुद्धिमता
 मूहापूजनिसर्गामंदमनैस्कृत्यथोक्तानामनमेवप्रियायथोक्तहिमार्गमनुगच्छंति।त्रिषकुसाधयतिकार्यमन
 तिहत्वादिनिपातयत्यमतिक्रुस्वत्वादुदाहरणस्येततःपरमनुवासनप्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः।अनुवासनंतुसुह
 स्क्रुद्विविधःस्थवरात्मकोजंगमात्मकश्च।तत्रस्थवरात्मकःसहस्रलमतैलतैलमेवकृत्योपदेष्यते।सर्वतैल

प्राधान्यात् जगत्सु वसाम्भु सपिरिति। तेषां तु लवसाम्भु सपिरिषायथा प्रवृत्तिं वा तपित्तेषां विकारेषु नुवसनीयेषां
 दोषेषु यद्यत्र पित्तविकारेषु सर्व एव वा सर्वेषु योगमायाति संस्कार विधिविशेषादिति। शिरोविरेचनप्रव्याणि पुन
 रपामार्गपिष्मलीमरिचविडंगशिग्रुशिरीषतुंबरुबिल्वजज्यजमोदवातार्ककण्ठकैलाहरेणकफेलादिनि
 चसुमुखसुरसकुठेरककंडीरकालमालकपर्णसहवकपर्णीफणिजुकतर्करिसर्षपपत्राणि चार्कलर्क
 तुष्टनागदंतिवचातागीश्वेतज्योतिष्मतिगवाक्षीकंडीरपुष्पीवृश्चिकालीवयस्थिति विषामूलानि च
 हरिद्राशृंगवेरमूलकलश्रुनकंदा। श्वेतज्योतिगवाक्षीकंडीरपुष्पीवृश्चिकालीवयस्थिति विषामूलानि च
 हरिद्राशृंगवेरमूलकलश्रुनकंदा। श्वेतज्योतिगवाक्षीकंडीरपुष्पीवृश्चिकालीवयस्थिति विषामूलानि च
 एषमनहिंगुनियसिस्वतेजोवतीवरंगेषु मृदीमौजाजनकवृहतीकंटकारिकात्वचशति। शिरोविरेचनं सप्त
 विधं फलेपत्रमूलकंदपुष्पनियसीत्वगाश्रयनेदाह्रवणमधुतिका निचंद्रोपशयानितथापराण्यनुक्तान्य
 पिप्रव्याणियथायोगविहितानि शिरोविरेचनार्थमुपदिश्यंत इति। तत्र श्लोकाः॥ लक्षणाचार्यशिष्याशिष्या
 णंशिष्याणां कारणं च यत्र। अध्येयाध्यापनविधिः सत्राषाविधिरेव च। षड्विंशतानि पंचाशदादमार्गपिदा
 निचापदानि दशचन्यानिकारणादीनि तत्त्वतः॥ स्वप्नश्चश्चपरिहादिर्नवको वमतदिशुनिषर्षजितिये रोगा

३८

गाणं विमाने संप्रकाशिते। इति। बहुविधमिदमुक्तं मर्थजात बहुविधवाक्यविचित्रमर्थकं। बहुविधश्च न
 शब्दसंधिायुक्तं बहुविधवादिनिष्पन्नं परेषां। इमां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां विजिज्ञिवात्परमतवा दस्त
 दनी। नलीयतपरवचनाचमर्दनेन शक्यते परवचने श्वमदितुं दोषादीनां तु जावानां सर्वेषामेव हेतुमत्तामा
 नात्सम्यग् विमानानि निरुक्तानि वतागशः॥ ॥ इति रोगनिषरिजतीयं विमानं नाम अष्टमोऽध्यायः॥ ॥
 अत्रिवेशकतेतं चरकप्रतिसंस्कृते॥ विमानस्थानमेतदुच्यथापात्सरिसमाप्यते॥ ॥ श्रीरक्त॥ ॥

३९

